

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 15 • પ્રકરણ : 05 • સંગ્રહ અંક : 173

26 ઓગસ્ટ 2009

શેષ લલાજમ : £16.68 / £26.68

હરખપદ્ડાની હૈડાપાટુ

• વિપુલ કલ્યાણી

કવિ દયારામે ક્યાંક ગાયું છે :

પાટુવાં ખાઈ પ્રેમનાં રે અથડાઈને ઓળે મરે.

હા, અમે આફ્રિકે જઈ આવ્યા. જાણે કે મોટીમસ્સ હૈડાપાટુ.

વિચારપત્ર “નિરીક્ષક”ના ૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના અંકમાં, તેમ જ પાછળથી, “ઓપિનિયન”ના ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના અંકમાં, કુમાર વિરમય આનંદનો એક લેખ, નામે ‘શોપણમૂલક ચારિત્ર્ય ને મિથ્યાભિમાની હીણપતનો ચક્રાવો !’, પ્રકાશિત થયેલો. આ લેખમાં, ટૂંકામાં, લેખક પૂછતા હતા : ‘શા માટે ગુજરાતીઓને આફ્રિકન પ્રજા ધિક્કારે છે ?’

લાંબી લેખણના આ લેખે અમારા વડીલ મિત્ર હીરજી ધરમશી શાહને હલબલાવી નાંખ્યા. એ કહે : આ એકતરફી લેખ છે. એમ કરો, પ્રકાશભાઈ અને તમે આફ્રિકા જાઓ, જુઓ, વિચારો અને ધૂન પડે તો લખજો. હીરજીભાઈએ અમારી કોણીએ ગોળ લગાવી તો દીધો; પરંતુ, એમ આફ્રિકા રેઠું થોડું પડ્યું છે ? ઘરની બહાર નીકળીએ અને અનેક વાનાં કરવાં પડે છે. આ તો પરદેશનો મામલો. ડોલોબલાઈઝેશનના દિવસોમાં વેપારવણજને ખાતર જગત ઢૂંકું જરૂર થયું છે, પણ, સામી પા, સીમાઓ તો જડબેસલાક બનતી જાય છે. આકાશે ખૂલા બની માનવીને મોકળાશ કરી આપી, પરંતુ દેશદેશાન્તરે ચારેકોર ખાળે ડૂબા મારેલાં ભાણીએ છીએ. બીજી પા, ચાર દાયકા જેવો સમયપટ છેલ્લે મારે આફ્રિકે ગયાનો થયો. જ્યારે પ્રકાશ શાહ માટે તો તે કોરોકટું વિસ્તાર !

અમે, છતાં, મચી પડ્યા. અને ‘લિન્દ સ્વરાજ’ની શતાબ્દી ટાંકણે, દક્ષિણ આફ્રિકાની યાત્રાએ જવાનો મેળ પણ સાગમટે ઊભો કર્યો. જોડાજોડ કેન્યા અને ટાન્ઝાનિયા નામે પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોને ય સામેલ કરી દીધા. ઉત્તર ટાન્ઝાનિયાનું જાણીતું નગર, અરુશા, વળી, મારી જનમભોમકા. સરકારી વિધિવિધાન પતાવી, સરસારાણાની ફોજ ઉપડી - સંગાથે કેસૂડાંની કલગી અને લાકડાની તલવાર !

લાગલા અગાઉ સાંભળેલી એક લોકવાયકા સાંભરી આવી. એક હતા ગુરુમહારાજ. અને વળી, તેને રાખતા મુજબ, શિષ્યો ય ખરા. ક્યાંક કોઈક સત્સંગી ભગતે પૂછી પાડ્યું : ‘ગુરુમહારાજને, ભલા, કેટલાં થયાં હશે ? તમે ક્યારથી શિષ્યો થયા ?’ મારા જેવા અપલખણિયા શિષ્યે જવાબમાં આપવડાઈનો મોકો ઝડપ્યો : ‘ઉમ્મરબુમ્મરની ઝાઝી ગતાગમ નથી; પણ બાપજીને ફક્ત બરસોક વરસથી જ જાણુંપિછાણું છું !’

થયું, હાશ ! ..... પણ પછી મુદ્દો આવ્યો પાપી પેટને ભાડું ચૂકવવાનો. આમ તો ગુરુજીનો ખોરાક સાવ સાદો. કાંઈ કરતાં કાંઈ, બીજુંત્રીજું આચરકૂચર ચાલે-ચલવે નહીં. આથીસ્તો, ગુરુચેલાઓએ તોડ કાઢ્યો. કેમ કે તેમને, માત્ર, ચાલે, બસ, ‘ધોળી દાળ અને કાળી રોટી’. ગુરુચેલાની આ ટોળકી કેટલેક અંશે કરમભમરાળી ખરી કેમ કે તેમને દક્ષિણ આફ્રિકે આનો જોગ થયો જ નહીં. અને

માનશો ? એક માત્ર નાઈરોબીમાં જ એક દા મેળ પડ્યો, તે ય અડધોપડધો ! સવારે ધોળી દાળ (દૂધપાક) પામ્યા અને છેક સાંજે કાળી રોટી (માલપૂડા) ! અમને ક્ષણ પડી : પહેલી વાર અમને સમજાયું કે આ ગુરુચેલાની મથરાવટીને લોકો સાચ્યેસાચ પામી રહ્યા લાગે છે !

વારુ, જોડાનિસબર્ગના રાજુ કાલા અને હું જાહેર થયા શિષ્યો અને પ્રકાશભાઈ સ્થપાયા અમારા ગુરુસ્થાને! દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ જોડી સંધરતાએ નભી ગઈ. હા, ધોળી દાળ ને કાળી રોટી ત્યાં પામ્યા નહીં, તેને ખસૂસ નોખી જ વાત ગણવી. પૂર્વ આફ્રિકા ખાતે, પછી, રાજુ કાલાનું સ્થાન લીધું રેખા ને નીલેશ શાહે. આમ તો અમ શિષ્યોની સામે, મૂળે, કવિ દલપતરામ ત્રવાડી જ હતા. કેમ કે અમને ‘અંધેરી નગરી’વાળી કવિતા સાંભરતી હતી. અમારે ગુરુજીને ‘જાડે અંગ’, ‘રાતેમાતે રંગ’ તાજમાજ કરવા હતા ! જરૂર પડ્યે શૂળીના માપમાં સ્તો ! ... ખેર !

આમ ગુરુચેલાનો ઘાટ ચાલ્યો. પરંતુ જોગ કમ થયો. તેનો રંજ માંઘલીકોર ખૂબ, પણ મોં હસતું રાખ્યે જ છૂટકો. ટૂંકામાં, આથી, ભલું થાજે કુમાર વિરમય આનંદનું અને સદાબહાર યુવાન નીલેશ શાહનું. કેમ કે હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો ને ડેલે હાથ દઈ આવ્યો. હા, અમે આફ્રિકે જઈ આવ્યા અને તેને અમારો મોક્ષ થયો જાણવો. અમે જો કે સીવી - બીવી રાખતા નથી; પરંતુ, હવે તે ય ઊભું કરવાનું છે. તેમ જ તેની યાદી પર ‘આફ્રિકા રિટર્ન’નો સિક્કો પણ અમે ટટકારી દેવાના છીએ. કેટલાક, વળી, કરે છે તે દેખી દેખી, હવે, પેલી મિસ મેયોની પેરે, ફટકારી દઈશું પાંચપંદર લેખો અને પછી એકાદી ચોપડી ગાંધીમહારાજ કહી - ગટર ઈન્સ્પેક્ટર જેવી છાપી મારીશું. ચોપડી વેચાય તેવાં લખાણ જો કે નથી; તેથી વહેંચતાં જવાનાં. રખે, કો’ક અમને વાંચે અને અમને પોષે ! પછી તો અમે સારસ્વત બનીઠની ચંદ્રકબંદ્રક સમેત અમરાપુરીમાં પોરસાઈશું. .... લ્યો, તંયે ભયો ભયો ! .... હા, વાચકરાજી, આને નાગી હુશિયારીનો જ મામલો પરખવો. ... હં ને ?! .... આમ ગાડું નાકની દાંડીએ સડસડાટ ચાલ્યું જ સમજવું. અમે ય આફ્રિકા વિશેના જાણકાર, તબલીગી તાલિબાન જાહેર થઈ જવાના, તેમ સમજજો, મહેરબાન ! ..... કોને ખબર - સપનાં ક્યારેક સાચાં થાય પણ ખરાં !!

આથી, બોલો, સાગમટે, સૌ કોઈ, - જય હો ! જય હો !! કુમાર વિરમય આનંદનો જય જયકાર ! કેમ કે અમે આફ્રિકે જઈ આવ્યા. હવે કેસૂડાં કલગી ખોસી, લાકડાની તલવાર વીંઝણું અને મોજે મલાલીશું.

•••

ચંદ્રકાંત બક્ષીએ ‘દક્ષિણ આફ્રિકા’ પુસ્તકના ત્રીજા પાને લખાણ કર્યું છે : ‘... લેનેશિયામાં એક મિટિંગમાં લેનેશિયા યુવક મંડળના જવાન સૂત્રધાર રાજુએ પૂછ્યું : ચંદ્રકાંતભાઈ, તમે સોવીટો જોયું ? મેં ના પાડી. રાજુએ કહ્યું : સોવીટો જોયા વિના તમે સાઉથ આફ્રિકા શું જોયું ?’

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષર અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

શેષ લવાજમ આ દેશ માટે £16.68 તેમ જ પરદેશ માટે £26.68 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communications ને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]
Tel. : [+44] 020 - 8902 0993
e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004
Tel. : [022] 2386 2843
e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ,

Vipool Kalyaniને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name : .....
Address : .....
.....
Post Code : .....
Telephone : .....
e.mail : .....
Subscription : £27.08 / £43.33
Date : .....

સાચું કીધું, બાપુ ! ... અને આમ પછી, હરખપદ્ડાની હેડાપાટુવાળી શરૂઆત થઈને રહી.

આ જવાન સૂત્રધાર યાને કે રાજુ કાલા મારા 'ગુરુભાઈ' હોઈ, તેમની જ આંગળીએ અમે સોવેટો જેવા ગયેલા. છેલ્લી લડતનાં અંધાણ દીઠાં. સમાજમાં ચોમેર ફાટી નીકળેલા અન્યાયના અનેક રાફડાઓ સામે પ્રતિકારનો માનવ મહેરામણ ઊભરેલો, તેનું તરબતર કરતું પ્રદર્શન દીઠું. જોહાનિસબર્ગમાં આમ અમે બે દિવસ સાથે ગાળ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસમાં ગાંધીના સગડ દેખવાનો આશય કેન્દ્રસ્થ હતો. આથી, ટોલસ્ટોય ફાર્મની ભાળ કાઢી. મોહું જે દડો સરીખી હાલત આપણી જમાતે કરી કાઢી છે. વેદના અને પીડા અમારી ત્રણેની નસોમાં આજે ય વહેતી અનુભવાય છે. ગાંધીભાઈ સાથે સંકળાયેલાં બીજાંત્રીજાં અનેક સ્થળોએ લટાર મારી. શહેર વચ્ચાળે ગાંધી સૂકોરમાં, બેરિસ્ટર ગાંધીની ભારે અદ્ભુત પ્રતિમા દીઠી. કોઠો આજે ય ઠરતો ભાળ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની આઝાદીની ચળવળના સ્થંભસમા હયાત ગુજરાતી મૂળના નરબંકાઓએ વંદન કરવાનો ય અમારો મનસૂબો હતો. સૌ પહેલાં, અમે લેનેશિયામાં આવ્યા 'આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ'ના દફતરે ગયા. નેલ્સન મન્ડેલા જોહાનેડ, રોબિન ટાપુમાં, કેદમાં રખાયેલા, જાજરમાન આગેવાન અહમદ કથરાડાના ફાઉન્ડેશનનું દફતર પણ તે જ મકાનમાં હતું. રોબિન આઈલેન્ડ જેલના કેદી નંબર ૪૬૮/૬૪ યાને કે અહમદભાઈ તે દિવસે કેપ ટાઉન હતા. અને છતાં, ફાઉન્ડેશનનાં સચિવ ઝરીના મોટાલાએ કમાલ કરી. અહમદભાઈને ફોન જોડી આપ્યો. નિરાંતે તેમની સાથે મીઠડા સુરતી - ગુજરાતી ઉઘાડ સોતી વાતો કરી. અને પ્રસંગને સંભારવા રાજુભાઈએ 'એ સિમ્પલ ફ્રીડમ' નામનું અહમદ કથરાડા વિખિત પુસ્તક ભેટ આપ્યું. પ્રવાસ દરમિયાન જ 'પ્રકાશ-ગુરુ'એ તો તે વાંચી પણ કાઢ્યું !

અને પછી અમે પહોંચ્યા ડરબન. દેવેન્દ્રભાઈ નારણદાસ બારોબાર અમને ફિનિક્સ સેટલમેન્ટની જગ્યાએ લઈ ગયા. ત્યાં ઈલાબહેન ગાંધી ય હતાં. એમની આંખે જ અસબાબ દીઠો. મંજૂપા ઠલવાતી રહી, અમે માણતા જ રહ્યા. વળી, પિટરમેરિત્ઝબર્ગની સહેલ પણ દેવેન્દ્રભાઈએ જ કરાવી. ગાંધીભાઈ તે નગરની મેજિસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં કહે છે કે કેસ લડેલા. તે ઈમારતને અમે ભડકે ભડભડ બળતી દીઠી. ઈતિહાસનું ક્યારેક તો આવું જ બનતું રહ્યું છે. દેવેન્દ્રભાઈએ આમતેમ કળે બળે મહેનત કરી જોઈ, પરંતુ કોઈ કારી ફાવી નહીં. અમે ગાંધી-પ્રતિમા લગી પહોંચી જ ન શક્યા. બધું જ પોલીસ કોર્ડન હેઠળ. આથીસ્તો, ત્યાંથી હેડાપાટે રેલવે સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યા. એ ઐતિહાસિક

ઘટનાએ મારા જેવા અનેકોને સ્વમાનનો બોધ દીધો છે. આપણે તેથી તો સર્વત્ર ટટ્ટાર રહી શક્યા છીએ.

એપ્રિલ-મે ૧૯૮૩નો તે સમય હતો. બક્ષીબાબુ લખે છે : એ રાતે ઠંડી આજના જેવી જ હશે. પાંચ ડિગ્રી સેલ્સીઅસ, અથવા ઓછી હશે. લગભગ એકસો વર્ષ પહેલાં, એ દિવસોમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૨૪ વર્ષના છોકરાએ નિર્જન પ્લેટફોર્મ પર વિચાર કર્યો હશે કે ઈંગ્લેન્ડ ચાલ્યો જઈ? શા માટે અપમાનિત થવું ? અથવા ભારત. મોટાભાઈએ ભણાવ્યો છે. રાજકોટ કે મુંબઈમાં સ્થાઈ થઈ શકાશે. અને એ રાત ૨૪ વર્ષના એમ. કે. ગાંધીની નિશ્ચયની, સ્વાતંત્ર્ય માટેના મહાભિનિષ્ક્રમણની, ઝૂઝતા રહેવાની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાની, રાત હતી. શું શું શક્તિ હશે, શું ટિમ્બર હશે આ ૨૪ વર્ષના ગુજરાતી છોકરાનું, જેને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યે હજુ એક જ અઠવાડિયું થયું હતું !

'આ યાત્રાસ્થાન હતું. તીર્થસ્થાન હતું.'

ચંદ્રકાંત બક્ષીની કલમની તાકાત તો જુઓ. આફ્રીન થઈ જવાય. ચાલો, આગળ વાંચીએ અને માણીએ : હું એ પ્લેટફોર્મને સ્તબ્ધ બનીને જોતો રહ્યો. અહીં ગાંધીની અપમાનબોધથી ભડકતી આંખોમાંથી ભારતનો સ્વતંત્ર સંગ્રામ શરૂ થયો હતો. માત્ર ભારતનો જ નહીં, વિશ્વની પીડિત શોષિત દમિત પ્રજાઓના સંઘર્ષની જ્યોત જલી હતી. આ યાત્રાસ્થાન હતું. તીર્થસ્થાન હતું. ..

ઈલાબહેન ગાંધી સંગાથે ચારપાંચ વખત 'ક્વોલિટી ટાઈમ' ગાળવાનો અવસર મળ્યો હતો. અમને વીરાંગના ક્ષતિમા મીર કને વળી એ જ લઈ ગયાં હતાં. વાતવાતમાં, ક્ષતિમાબહેને 'ધ સાઉથ આફ્રિકન ગાંધી'ની એક પ્રત ભેટ આપી. અદ્ભુત અલભ્ય ગ્રંથ છે. એ ગાંધીજી વિશે કહેતાં હતાં, 'એવણનું બધું જ સાચું.' ઈલાબહેને લાગલા ટાપસી પૂરી : 'ગાંધી રંગભેદી હતા અને તેમણે આફ્રિકી જનતા માટેની કોઈ લડત આપી જ નહોતી, તેમ કહેનારા કેટલાક ઈતિહાસબોધ

વિલોણા હિન્દી લોકો છે.' આજુ એકાદું જાહેર નિવેદન એમને મળ્યાની એ પીડાકારી સાહેદી આપતાં હતાં. ક્ષતિમાબહેને તરત જ તેને રદિયો આપ્યો. આ વિશ્વવિખ્યાત પ્રાધ્યાપિકાએ ઈતિહાસમાંથી દાખલાઓ ટાંકીને ફેર જણાવ્યું, 'એવાજનું બધું જ સાદું.' (ગુરુમહારાજે ખાનદાની પેશાને શોભે તેમ ટાપશી પૂરી, 'અખિલાધિપતેરખિલં મધુરમ.' અને એમ દક્ષિણા પાકી કીધી.)

દક્ષિણ આફ્રિકાને અલવિદા કહેતા હતા તે જ દિવસે, પૂર્વ આર્યભિશપ ડેસમન્ડ ટુટુ એક ટેલિવિઝન મુલાકાતમાં, કહેતા હતા : આફ્રિકાની આઝાદીની લડતમાં ગાંધીની મોટી દેણગી છે. દરેક આફ્રિકનના હેયામાં ગાંધીનું અદકેરું સ્થાનમાન છે. કુમાર વિસ્મય આનંદનો લેખ જ જોઈએ : પેલી આફ્રિકન યુવતી કહેતી રહી : 'ઓહ ! ગાંધી ... ગાંધી તો અમારો ભગવાન છે, બીજા જિસસ છે .. એ માત્ર તમારો નહીં પણ અમારો પણ મુક્તિદાતા છે. ... ' માનશો ? કેન્યાના કિસુમુ નગરે, કેન્યાના એક નરબંકા સ્વાતંત્ર્યસેનાની દિવંગત જરામોગી ઓગિન્ગા ઓડિન્ગાના અંતેવાસી અને લૂઓ જાતિના આગેવાન અડેરા ઓસાવા અમને કહેતા હતા : 'ગાંધીને રંગભેદી કહેનારા ખુદ પોતે જ રંગભેદી છે. ગાંધીએ અમારી આફ્રિકી જનતા માટે શું શું કર્યું છે, તેની આવા લેભાગુઓને ગતાગમ જ નથી. મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યે અમે સર્વદા ઓશિંગણ રહેવાના છીએ.'

•••

વારુ, કેન્યા અને ટાનઝાનિયાની સફર સફળ રહી, કેમ કે તેમાં 'રખડપટ્ટી અલગારી'નો જ અસલ ભાવ કેન્દ્રસ્થ હતો.

"આવાજ" સામિયકનાં તંત્રી યુગલ, ઝરીના પટેલ તથા ઝહીદ રાજનના સંપર્ક તથા સંસર્ગ વિના, ફક્ત ગુજરાતીની વાત છોડીએ, અરે, મૂળે, સમગ્રતયા હિન્દવી ડાયસ્પોરા (આફ્રિકન એશિયન ઈન મેકિંગ ?) જ સમજાય નહીં. બંને બહુ જ જાણકાર, પાછાં કર્મશીલ અને મોટાં ગજાંનાં માણસ. નાઈરોબીમાં, નિરાંતવા તેમની સંગે સમય મળ્યો. અમે બેચાર વખત ગપસપ કરી, સાથે હર્યા, ફર્યા અને જમ્યાં. તે જ રીતે સુધીર વિદ્યાર્થીનું માનસ્થાન. તેમના પિતા, ગિરધારીલાલ વિદ્યાર્થી અને તેમના સર્વાંગી આંદોલનની સમજણ વગર સઘળું એકડા વિનાના મીડાં સરીખું જ નીવડે. માટે તેમણે અમને સારી પેઠે વખત આપ્યો અને વિસ્તારે વિગતો આપી.

અમે કેન્યા પહોંચ્યા તે પહેલાંના પખવાડિયે, એક, ગુજરાતથી અને બે, ઈંગ્લેન્ડથી, એમ બે પ્રવાસી લેખકો ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની શોધખોળમાં પૂર્વ આફ્રિકે જઈ આવેલા. ઝરીના પટેલ તથા ઝહીદ રાજનની સાથેની વાતચીતમાં એક જાણ નરેન્દ્ર મોદીની વિકાસકૂચની આડંધ

તરફેણ કરતાં ઉશ્કેરાઈ ગયાની કહેવાતી વાત પણ જાણવા મળી. તે પોતાની ધડકી અને ધોકો વીંઝતા રહ્યા. વળી, સામેવાળાનું સાંભળે જ નહીં. પછી, તાડૂકીને તે કહે, અમારે તમારી વાત પણ જાણવી નથી અને "આવાજ"ના અંક પણ વાંચવા જાણવા નથી !! સાંભળી અમે અવાકે સડક થઈ ગયા. સંશોધકો આજુ ખરેખર કરી શકે ? અરસપરસ આપલે વગર તો સમાજનો વખત અને પૈસો ય વહાવવાના અધિકારનો લોપ થાય, તેનું શું ? જાહેર કામોમાં ખૂંપેલાઓની કોઈ સામાજિક જવાબદારી જ નહીં ? ! ..... રામ રામ બોલો ! ...

ક્યારેક ક્યારેક ગુરુ કરતાં ચેલા સવાયા નીકળે. નીલેશ શાહ ઝેનવાણીએ હંકારતા હંકારતા, પ્રકાશગુરુને, એક દા, કહેતા હતા : ગુરુદેવ ! શાકમાં આખું કોળું જઈ રહ્યું છે. મૂળે, ખાટલે મોટી ખોટ વર્તાય છે; કેમ કે 'ઈગો'ને, જ 'સિક્સ પોઈન્ટ ટર્ન' કરી, 'પાર્ક' કરવાનો હોય. - સાચું કીધું, ગુરુભાઈ !

એક વાયકા અનુસાર, હનુમાનજીની દેરીએ એક ભગત ગયો. પૂજા અર્ચના કરી તેણે અંતરની વાત મૂકી, પવનદેવને આજીજ કરી : હે દેવ ! મને પૈસાની ભારે તાકીદ છે. એક લાખ રૂપિયાની જાગવાઈ કરી આલો. હું તમને સવાપાંચ રૂપિયાનું તેલ ચડાવીશ ! કહે છે કે, હનુમાનજી લાગલા જ પ્રગટ થઈ વઘા : મૂરખ છો. મારી કને આપવાને લાખ હોય તો તેની તેલે તલાવડી ભરી તેમાં હું જ ડૂબકીઓ ન મારું ?

વાત સમજાય તેવી સરળ છે. પરંતુ, આપણે જલેબી જેવાં મીઠાં થવા જઈએ છીએ અને સાથેસાથે તેના જેવાં જ લચ્છાદાર પણ ! - સવાલ ત્યાં જ આવી અડેનડે છે.

પાનખીડું :

મૂછે તાવ દેતા, છાતી છત્રીસ ઈંચે ફૂલાવી ફૂલાવી, વરરાજના બાપ સગાંસાહીને પોરસાઈને કહેતા રહ્યા : 'જંગ જિત્યો રે મારો કાણિયો' !

સાંભળી જઈ, ખોખારો ખાતા ખાતા કન્યાના પિતા વઘા : 'વહુ ચલે તમે જાણિયો' !

e.mail :

vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ખટમીઠા ચણીબોર

• દીપક બારડોલીકર

કાગડા પાસે
'મામા - મામા' કરાવવા માટે
કમ્મર કસે છે !
આ માણસને
શિંગડાંની શી જરૂર ?

•

કાયબો
ધીમો જરૂર હોય છે,
પણ પૂંઠ ફેરવે એવો
ઢીલો હોતો નથી !

આ કમાલનો નહીં
ગજબનો માણસ છે એમ કહો,
એ નદી પાસે પાણીનો હિસાબ માંગે છે !

•
પારેવડું

બિહ્મીનો કોળિયો બની ગયું.

અને

તેના શોકમાં

ઉદાસ બેઠો છે શકરો !!

+++++

લડે તાલિબાન

• દીપક બારડોલીકર

નિયમબંધ વીંખી લડે તાલિબાન
ને તાગૂત*ને ખુશ કરે તાલિબાન
પછી કેમ ના ખળભળે આ જહાન
કે ડરેગન સમા ધમધમે તાલિબાન
વિનાશોના મહિષાસુરો પર સવાર
કરી ધૂળધાણી હસે તાલિબાન
કહીં બોંબસૂફોટો, કહીં ગોળીઓ
કહીં આગભડકા બને તાલિબાન
સુરાહી તો ભરપૂર છે દીનની
કશું અન્ય, તો પણ, ભરે તાલિબાન
રટણ પણ રહેમાન*નું છે, મગર
હલાકુના બંદા બને તાલિબાન
ન કર આમ લવરી, તું 'દીપક', કહીંક
ભડકે ન દઈ દે તને તાલિબાન

* તાગૂત = શૈતાન

* રહેમાન = કૃપાળુ, ખુદા, ઈશ્વર

[136 Stamford Street, Old Trafford,
MANCHESTER M16 9LR U.K.]

•
તારા નામનો પ્રચંડ વિસ્ફોટ

મારી ભીતર

સ-ત-ત

અટક્યા વિના

એકધારો

સદીઓથી

થઈ રહ્યો છે ...

... લોહી

નસોમાં

કેટલી તીવ્રતાથી ને કેમ દોડે છે

એ

માત્ર

ચામડી જૈનારને શી રીતે સમજાય ? !

- વિવેક મનહર ટેલર

(સદ્ભાવ : 'શબ્દો છે શ્વાસ મારા' (૨૨-૦૭-૨૦૦૮)

<http://vmtailor.com/archives/492>

ઓગસ્ટ 2009

હૂંફભર્યા માતૃવત્સલ નીરા દેસાઈ

• બકુલા ઘાસવાલા

અનોપચારિક માલોલમાં નીરાબહેનને મળવાનું થાય તો તમને માતૃવત્સલ, તળજમીની, નિરાભિમાની વ્યક્તિને મળ્યાંની અનુભૂતિ થાય. કોઈ સેમિનાર, સભા, સમિતિના સભ્ય તરીકે એમનાં વિચારો, વક્તવ્ય, મંતવ્ય સાંભળવા સમજવાનું અને એટલે વિદ્વાતા, સ્પષ્ટ વિચારધારા, સંશોધનાત્મક અભિગમ ધરાવનાર વ્યક્તિની છાપ ઊભી થવા માંડે. મારે એમનો પ્રથમ પરિચય બંને રીતે થયેલો. વડોદરાની એક સભામાં અમે બંને બાજુમાં જ કદાચ બેઠેલાં. ‘સહિયર’ સંસ્થાની તરવરાટ ભરેલી, કંઈક અંશે આક્રમક અને નવનિર્માણની ધગશ ભરેલી યુવતી-તરુણીઓએ આયોજન કરેલું. એમ કહી શકાય કે સહિયરની તરુણ યુવતીઓ, મધ્યવયસ્ક યુવાનીનાં પગથિયે હું અને પ્રોઢાવસ્થાનાં કદાચ અંતિમે નીરાબહેન, એમ ત્રણ પેઢીનાં વિચારશીલ કાર્યકર્તાઓ (ત્યારે કર્મશીલ શબ્દ ચલાણમાં ન હતો.) ત્યાં એકત્રિત થયાં હતાં. વિચાર, વાણી, વર્તનથી નીરાબહેનની હૂંફ અને વિદ્વાતાનો તો પછી વારંવાર અનુભવ થતો રહ્યો. તેની સાથે તેઓ કાર્યક્ષેત્રની સમસ્યાઓ અને ઊંકેલ માટે કેટલા યિતિત છે એ પણ સમજાતું ગયું. અમારી પહેલી મુલાકાતમાં ત્રણ પેઢીનો જે એકસૂર - એકતાલ પ્રગટ થયેલો તે પછી દીર્ઘકાલીન સાતત્યપૂર્ણ અને યથાવત્ રહ્યો.

એવું કહેવાય કે પરિવારમાં હંમેશાં એક વ્યક્તિ એવી હોય કે જે બધાને એકતાંતરે રાખવા પ્રયત્નશીલ હોય. નારીમુક્તિ આંદોલનમાં વિવિધ વિચારધારાવાળી વ્યક્તિઓનો સમૂહ જોડાયેલો. મુંબઈ અને ગુજરાતમાં ગુજરાતીભાષી કાર્યકર્તાઓની વાત કરીએ તો તે આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ. એવી સ્થિતિમાં નારીવાદ, નારીમુક્તિ જેવા શબ્દો સાથે નિસબત ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે એક વિસામાનું સ્થાન ‘નીરાબહેન’ જ રહ્યાં. છેલ્લા થોડા સમયથી બીમાર હતાં છતાં ચેતનવંતા અને વાતચીત કરવા ઉત્સુક. જવાનો સમય આવી ગયો છે એવું જાણતા હતાં છતાં મારો અનુભવ એવો રહ્યો કે રૂબરૂ અથવા ફોન પર જ્યારે વાત કરી ત્યારે સ્વસ્થતા અકબંધ. થોડાં થાકી જાય તો પણ કહે કે ફોન પર વાત કરતાં રહીશું. બધી રીતે મનથી તૈયારી છતાં સવારે તૃપ્તિએ સમાચાર આપ્યા ત્યારે ધક્કો તો લાગ્યો જ. અને તૃપ્તિનો પ્રતિભાવ પણ એવો જ કે આપણો ‘આધારસ્તંભ’ ગયો.

નીરાબહેન આમ તો જાણીતાં સમાજશાસ્ત્રી, સ્ત્રી-અભ્યાસ અને એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી સંચાલિત ઉદવાડા ખાતેના ગ્રામવિકાસ કેન્દ્રના સ્થાપનાકાળથી જ ‘પાયાની ઈંટ’ મૂકનારાં કર્મશીલ. એમનાં સમાજશાસ્ત્રીય અને સ્ત્રી-અભ્યાસ શ્રેણીનાં પુસ્તકો, લેખો અને પરિસંવાદોમાં રજૂ થયેલા અભ્યાસપત્રોની સંખ્યા તો અધધધ ... ભારતભરમાં સ્ત્રીમુદ્દાઓ પર વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કેન્દ્ર હોવાં જોઈએ, એ વિચાર મૂકનારાં અને એસ.એન.ડી.ટી., મુંબઈ દ્વારા પ્રથમ સ્ત્રી-અભ્યાસ કેન્દ્રની શરૂઆત કરનારાં નીરાબહેન; પરંતુ પોતે શું શું કર્યું એની વાત એમના મોઢે ભાગ્યે જ કરે. સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને તૃણમૂલ-તળ ક્ષેત્રના અનુભવો વચ્ચેના અંતરને હંમેશાં વ્યવહારદક્ષતાથી જોતાં, એવું મને હંમેશાં લાગ્યું છે.

કોઈ વાર નિરાશાની ક્ષણોમાં એમને કહીએ કે નારી આંદોલન જેવું ક્યાં કશું દેખાય છે? એક વાર મેં કહ્યું કે હમણાં મને એવો અનુભવ થયો કે ‘નારીવાદ’ કે ‘નારીવાદી’ શબ્દ ગુજરાતમાં ન ચાલે! તો કહે કે થોડો સ્વીકૃત શબ્દ વાપરવો. આપણે તો સ્ત્રીઓના મુદ્દા પરત્વે લોકજાગૃતિ અને સમસ્યાના ઉંકેલ માટે નિસબત રાખવી. છતાં શબ્દો માટેની એમની જાગૃકતા જરા પણ ઓછી ન હતી. ગુજરાતી-અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો વિશે ખાસ કરી ‘સ્ત્રીવિષયક’ અમારે ઘણી ચર્ચા થઈ છે. એવી રીતે ‘નારીમુક્તિ’ ત્રૈમાસિકથી લઈ હમણાં ‘સહિયારી ઊર્જા’ નામના સામયિક વિશે પણ એમની ઉત્સુકતા બરકરાર જ રહી. એસ.એન.ડી.ટી. ઉદવાડા કેન્દ્રના સુમનબાલી અને રંજનબહેન જેવાં કાર્યકર્તાઓએ એમનાં નિયામક વીણાબહેનનાં માર્ગદર્શન હેઠળ ‘નઈ દિશા’ નામે

પત્રિકા પ્રકાશિત કરવાની શરૂઆત કરી તો તરત જ એમનો પ્રોત્સાહક પ્રતિભાવ આવ્યો. ‘નારીમુક્તિ’ ત્રૈમાસિકની મિટિંગ જ્યારે વલસાડ રાખીએ તો મારો આગ્રહ એવો રહે કે હવે નીરાબહેન અહીં એકાદ દિવસ રહે તો સારું. આવો સંબંધ ‘નારીમુક્તિ’ બંધ થયા પછી પણ રહ્યો.

નીરાબહેન દેસાઈ

જન્મ : ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ - મરણ : ૨૫ જૂન ૨૦૦૯

હમણાં અત્યંત નાદુરસ્ત હાલતમાં પણ તાજેતરમાં બનેલી વિશ્વબંધ ઘટનાઓ વિશે અમારી સહિયારી વ્યથા, ઉકળાટ, શોષિત અને એમનાં પરિવાર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ બધું સ્ત્રીઓની વિકટ વિકરાળ સામાજિક સ્થિતિ સંદર્ભે નિસબત ધરાવતું જ રહ્યું. અજન્મા બાલિકાથી લઈ વૃદ્ધા સ્ત્રીઓના દરજ્જા સંદર્ભે, એમના પર થતી હિંસા સંદર્ભે, સમસ્યાઓના ઉંકેલ માટેની એમની નારીવાદી સમાજશાસ્ત્રીય સમજ એટલી

સ્પષ્ટ કે પછી એમાં ભાગ્યે જ બીજું ઉમેરવાની જરૂર પડે. છતાં પોતાની વિદ્વાતાનો ભાર વર્તાવા પણ ન દે. શાંતિથી અનુભવોની વાત સાંભળે, તમારાં મંતવ્યોને સમજ પછી પોતાનું મંતવ્ય વિચારી-સમજીને આપે ત્યારે જ આપણને થાય કે તેઓ પોતે જે બોલશે તે અધિકૃત ગણાશે એટલે તોળી તોળીને બોલે છે. પારિવારિક હિંસા, દહેજ, બળાત્કાર જેવા મુદ્દા પર અમારી ચર્ચા કે વિચારોની આપલેનું સ્તર નિરંતર શિક્ષણની પ્રક્રિયા જેવું બની રહ્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરથી તૃણમૂલ સુધી મુદ્દાઓની સમજનો વ્યાપ સરળ અને સહજ રીતે રજૂઆતમાં સ્પષ્ટ રાખવાની એમની હથોટી રહી.

અલવિદા

વલસાડમાં એકવાર ‘સંસ્કાર મિલન’માં ર.વ. દેસાઈની સાહિત્ય સૃષ્ટિ અને સ્ત્રીકેન્દ્રિત અભિગમ પર અમે ‘અસ્તિત્વ’ સાથે એક કાર્યક્રમ રાખેલો. નીરાબહેન મુખ્ય વક્તા અને રમણલાલ દેસાઈના પરિવારના છતાં એમને જે અભ્યાસુદૃષ્ટિથી દેખાયું તે એમણે નિષ્પક્ષતાથી રજૂ કર્યું. ‘ઉશનસૂ’ જરા તરા નારાજ પણ થયેલા છતાં ચર્ચા તો જે સ્તરે વૈચારિક મંથન માટે હતી તે સભાનતા નીરાબહેને જાળવી રાખેલી. નીરા દેસાઈનો પારિવારિક પ્રેમ, આદર અને નિસબત એ અલગ સ્તર છે અને કાર્યક્ષેત્રની સમજ, અભિવ્યક્તિનું સ્તર એ એટલી જ મહત્વની બાબત છે આવી સમજ એમણે તે દિવસે સ્પષ્ટ કરેલી. એ દૃષ્ટિએ ડૉ. નીરા દેસાઈ અને નીરાબહેન ‘શેલ મોડેલ’ હતાં.

એમની સૂઝ, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને વૈચારિક સમાજના કારણે એસ.એન.ડી.ટી. સંચાલિત સ્ત્રી અભ્યાસ કેન્દ્રની વિભાવના દેશની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં પણ સ્વીકૃત બની. આજે હવે સ્ત્રી મુદ્દાઓ પર અભ્યાસ એ સાહજિક ઘટના છે. ડૉ. નીરા દેસાઈ, ડૉ. અક્ષયકુમાર દેસાઈ, સુધાબહેન દેસાઈ એક જ પરિવારના સભ્યો હોવાં છતાં પોતાનાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અને પ્રદાનના કારણે દીર્ઘકાલીન સ્મૃતિયાત્રાના મહત્વનાં ચરિત્રો તરીકે લોક માનસમાં કાયમ રહશે.

(સદ્ભાવ : “નિરીક્ષક”, ૧૬ જુલાઈ ૨૦૦૯)

‘માર્કસથી મહાત્મા’ સુધી શુભ્ર મોગરાની તીવ્ર મહેક ..... દેશવિદેશનાં સાહિત્યનો, ઈતિહાસનો, કળા-સંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ ગ્રંથ કે ગણનાપાત્ર સર્જક - વિચારકનો લેખ વાંચ્યો નથી કે મંજુબહેનની ચેતના યથાદ્રષ્ટિ પ્રતિભાવ આપવા લેખનીબંધ થતી ચાલે.....અધરા સંકુલ તાત્ત્વિક પ્રશ્નો પણ એમના હાથે સુબોધ સરળ શુભ્ર મોગરાની સુગંધિત ભાષાશૈલીમાં રજૂ થાય.’

– રાધેશ્યામ શર્મા

પ્રેરક વાક્ય :-

‘બધાં ઈષ્ટો અને અનિષ્ટો વચ્ચે મનમાં એક પણ વિચાર ન ઉદ્ભવે.’

મંજુ અવેરી

જન્મ : 30 જાન્યુઆરી 1926; મુંબઈ

મરણ : 28 જુલાઈ 2009, મુંબઈ

કુટુંબ : માતા – લીલીવતી; પિતા – વિઠ્ઠલભાઈ દેસાઈ; પતિ – દિવંગત હિમ્મત અવેરી, પત્રકાર અને લેખક ; લગ્ન – 1958, મુંબઈ ; પુત્ર - અમિત, પુત્રી – સ્વ. સોનલ

અભ્યાસ : બી.એ.; ગ્રંથાલયશાસ્ત્રનો ડિપ્લોમા

વ્યવસાય : ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’ના “ત્રૈમાસિક”નાં સંપાદિકા

જીવન ઝરમર : 1942ની ચળવળમાં એક માસની જેલ ભોગવેલી છે. તે વખતે માત્ર સોળ વર્ષનાં હોવાના કારણે જેલમાં જવાનાં અભરખાને સંતોષવા કોર્ટમાં પોતાની ઉમ્મર 18 વર્ષ બતાવેલી ! (કોણ કહે છે, સ્ત્રીઓને ઉમ્મર ઓછી બતાવવાનું જ ગમે છે?)

• પતિના સહવાસે સમાજવાદ (રામમનોહર લોહિયાના વિચારો) તરફ વધુ ઝોક, એક તબક્કે સામ્યવાદી પક્ષમાં પણ જોડાયેલાં, પણ નિર્ભૂંટાં થતાં પાછા સમાજવાદી બન્યાં.

• તેમનાં લગ્ન બાદ હિમ્મતભાઈના મિત્ર, જ્યોર્જ ફર્નાન્ડીઝ તેમના ઘરમાં ઘણો વખત સાથે રહ્યા હતા.

• દીકરીનો જીવલેણ અકસ્માત (સ્કુટર શીખતાં) – આઘાતજનક બનાવ . દીકરાના વાળ ઉતારવાના રિવાજને તીલાંજલિ આપી.

• અકમ વિજ્ઞાની ‘દાદા ભગવાન’ના વિચારોથી પ્રભાવિત. વાર્ણશ્રમ વ્યવસ્થામાં માનતા નહીં. કોઈ બાધા, આખડી, માનતા, વ્રતમાં વિશ્વાસ નથી.

શોખ : છબીકળાનાં પ્રદર્શનો જોવાનો; વૃક્ષો, ફૂલો

લાક્ષણિકતા : પ્રતિભાવાત્મક સંશ્લેષીય લેખો

રચનાઓ : નિબંધ – નીરખને, પ્રતિસાદ

(સદ્ભાવ : સુરેશ જાનીનો બ્લોગ)

“ઓપિનિયન”/ Opinion

મંજુબહેનને છેલ્લી સલામ !

• દીપક મહેતા

‘મારી મુદી હતી માત્ર અરાજકતાભરી કદાચ વિપુલ કર્ડી શકાય એવી વાચનસામગ્રી અને કેટલીક તીવ્ર નિસબતો. લખવાનું ઘણું ઓછું બન્યું હતું. આજે પણ જેટલું વાંચવું ગમે એટલું લખવાનું ગમે નહીં,’

આ શબ્દો છે મંજુબહેન અવેરીના. તીવ્ર નિસબતો તેમને મળી હતી કુટુંબના અને તત્કાલીન સમાજના વાતાવરણમાંથી. પિતા પ્રખર ગાંધીવાદી અને પતિ ઉગ્ર સમાજવાદી. પણ મંજુબહેને આ બેમાંથી એકે બાજુ ઢળવાને બદલે વિચારસરણીની પોતીકી કેડી કંડારી તેવી જ રીતે સાહિત્યમાં પણ જૂનું એટલું સોનું એવી અંધશ્રદ્ધા નહીં, તો બીજી બાજુ આધુનિક પ્રયોગવાદીઓને સાંભળેસમજે ખરાં, પણ થાબડભાણા ન જ કરે. ઓલિયા ફકીર જેવા હિમ્મતભાઈ સાથેનાં લગ્ન એ મંજુબહેનના જીવનનો પહેલો વળાંક, તો લોપ્રોફાઈલ રહીને થોડું પણ સંગીન કામ કરતી ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’ સાથેનો સંબંધ એ તેમના જીવનનો બીજો વળાંક. કોલેજના અભ્યાસ પછી નોકરીની શોધમાં હતાં અને લગભગ આણંદથી રીતે ફાર્બસના સહમંત્રી તરીકેનું કામ મળી ગયું. ૧૯૬૩માં છૂટા થયા પછી ફરી ૧૯૭૦માં તેઓ એ જ સંસ્થામાં સહાયક મંત્રી તરીકે જોડાયાં.

ત્યારથી જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી મંજુબહેન એક યા બીજી રીતે ફાર્બસ સાથે સંકળાયેલાં રહ્યાં. સહાયક મંત્રી અને ગ્રંથપાલ તરીકે મંજુબહેનનો પ્રયત્ન સતત ફાર્બસને જેમ બને તેમ વધુ યુઝફેન્ડલી બનાવવાનો રહ્યો. ફાર્બસના સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયના મુખ્ય મુલાકાતીઓ વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને સંશોધકો. સંસ્થાનાં સાધનો મર્યાદિત. આમાં સમાજમાં લાઈમલાઈટમાં આવી શકાય એવી શક્યતા તો નહીંવત્, પણ મંજુબહેન મર્યાદિત વાચક વર્ગને મદદરૂપ કરી રીતે થઈ શકાય એની સતત ચિંતા કરતાં અને એ માટેના પ્રયત્નો કરતાં.

૧૯૭૩માં “ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક”ના સંપાદકની જવાબદારી પણ મંજુબહેનને સોંપવામાં આવી. એ પહેલાં લેખન કે સંપાદનનો અનુભવ બિલકુલ નહીં. મંજુબહેને પોતે નિખાલસતાથી આ વાત કબૂલી છે: ‘મને સંપાદન કરવાનો ન તો પહેલાં કોઈ અનુભવ હતો કે ન તો કરીશ એવો ખ્યાલ હતો.’ શરૂઆતમાં અવરોધો નહીં આવ્યા હોય, વિમાસણ નહીં થઈ હોય એવું નહીં. પણ ‘ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું એ કવિ નર્મદની વાત હેયે વસી ગઈ હશે. ધીમે ધીમે ત્રૈમાસિકના પાનાં પર મંજુબહેનની છાપ ઉભરવા લાગી. પણ સંપાદક થયા પછી પહેલાં છ વર્ષ સુધી મંજુબહેનને તેમાં કશું જ લખ્યું નહીં. બંધો સમય અને શ્રમ સામયિકને સંધર કરવા પાછળ ગાળ્યો. સુરેશ જૈશીએ લખવા માટે આગ્રહ કર્યો, ત્યાર પછી ૧૯૭૮માં પહેલી વાર લખ્યું, દલિત સાહિત્ય અને તુલનાત્મક સાહિત્ય વિષે. પછી તો છેવટ સુધી લગભગ દરેક અંકમાં લખતાં રહ્યાં, પણ લખેલું પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવા અંગે ઉદાસીન વલણ. ‘પ્રતિસાદ’ અને ‘નીરખને’ એ બે પુસ્તકોમાં તેમાંના ઘણાં થોડાં લખાણો ગ્રંથસ્થ થયાં. હવે તેમના બાકી રહેલાં લખાણોને ગ્રંથસ્થ કરવાનું કામ કોઈએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. સંપાદક તરીકે કે એક લખનાર તરીકે મંજુબહેન કોઈ વ્યક્તિ વાદ કે વિચારધારાનાં, વાહવાહ કે વિરોધ ન કર્યાં, ન બીજાને કરવા દીધાં. ત્રૈમાસિક દ્વારા તેમણે લેખકોને એક મુક્ત મંચ પૂરો પાડ્યો. એ મંચને એકે બાજુ પડદો નહીં, ચારે બાજુથી ખુલ્લો. એવા મંચ પર એ પોતે પણ સ્વેચ્છાએ ઊભાં રહી જાય. ૧૯૮૫માં તેમણે લખેલું: ‘મારા સંપાદન કાર્યથી મને સંપૂર્ણ સંતોષ છે એમ તો હું ન જ કહી શકું. હજુ કિલ્લ લેખો અને નિવાર્ય એવા લાંબા લેખો સંપૂર્ણ રીતે ન છાપવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. કેટલાક લેખો લેવાની ભૂલો પણ નથી જ કરી એમ નથી.’

કથળતી જતી તબિયતને કારણે ૩૩ વર્ષ પછી ૨૦૦૬માં મંજુબહેન ત્રૈમાસિકના સંપાદકપદેથી સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થયાં. છતાં માનદ્ સલાહકાર તરીકે સંસ્થા સાથે સંકળાયેલાં રહ્યાં. ૨૮મી જુલાઈએ ૮૩ વર્ષની વયે અવસાન થયું ત્યાં સુધી એ રીતે સંકળાયેલાં રહ્યાં. પોતાના સંપાદકપણા હેઠળ પ્રગટ થયેલા છેલ્લા અંકમાં ‘ભાષા બોજરૂપ ન બને’ નામના સંપાદકીયમાં આગલા લખાણ સાથે જેને સંબંધ નથી એવો એક જ શબ્દ અંતે મંજુબહેને મૂક્યો છે: ‘સલામ’. બીજાને બોજરૂપ બનતાં પહેલાં આપણી વચ્ચેથી ખસી જનાર મંજુબહેનને આપણે પણ એટલું જ કહીએ: ‘સલામ’.

(સદ્ભાવ : ‘વર્ડનેટ’, “મુંબઈ સમાચાર”, ૩૦-૦૭-૨૦૦૯)

‘૩દિયાના રાજ’... ક્ષેત્રભાઈની વિદાય

ગુજરાતી સુગમ સંગીતના ચાહકોએ ગુરુવારે (૩૦ જુલાઈ ૨૦૦૮) અણધાર્યો આઘાત અનુભવ્યો કારણ કે પીઠ સ્વરકાર અને ગુજરાતી કલાકારોના ‘ભિષ્મપિતામહ’ સમા ક્ષેત્રભાઈ દિવેટીઆનું માંદગી બાદ અવસાન થયું.

છેલ્લાં પાંચ દાયકાઓથી ગુજરાતી સુગમ સંગીતને સમર્પિત ક્ષેત્રભાઈએ આપેલું યોગદાન સ્વસ્થાધના કરતા ગાયકોથી લઈ, શબ્દ સાધના કરતા ગુજરાતી કવિઓ કર્યારે ય ભૂલી નહીં શકે. કારણ કે ક્ષેત્રભાઈએ સ્વરબદ્ધ કરેલી ઘણી કવિતાઓએ, ઘણા અજ્ઞાત કવિઓને માન અપાવ્યું તો ‘ક્ષેત્રભાઈ’ના પ્રોત્સાહનથી ઉગતા ગાયક કલાકારોને સ્ટેજ પણ મળ્યું.

ગુજરાતી સુગમ સંગીતની જાણીતી સંસ્થા ‘શ્રુતિ’(સ્થાપના ૧૯૬૧)ના સ્થાપક સભ્યમાં એક ક્ષેત્રભાઈ, વ્યવસાયે ક્લર કેમિકલના વેપારી છતાં ય સંગીતના રંગોથી રંગાઈ, આ ભેખધારી કલાકારે ગુજરાતી સુગમ સંગીતને ઘણા સદાબહાર ગીતોની ભિટ આપી ગયા છે.

‘રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર માંહી ....’

‘ગોરમાને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યા ...’

‘કેવા રે મળેલા મનના મેળ ...’

‘નજરુના કાંટાની ભૂલ મારા વહાલમાં ...’

જેવી રચના સંગીત રસિયાઓને કાયમ યાદ રહેશે. શાસ્ત્રીય સંગીત અને લોકસંગીતનું સુંદર મિશ્રણ ધરાવતી ક્ષેત્રભાઈની સ્વરચનાઓએ અનેરી લોકચાહના મેળવી હતી. ક્ષેત્રભાઈનાં કર્ણપ્રિય સંગીતથી મધ્યું અને ૧૯૭૯માં પ્રદર્શિત થયેલી ગુજરાતી ફિલ્મ ‘કાશીનો દીકરો’ માટે તેમને શ્રેષ્ઠ સંગીતકારનો એવોર્ડ મળ્યો હતો.

ઉપરાંત રાજ્યના ‘ગુજરાત ગૌરવ’ પુરસ્કારથી સન્માનિત ક્ષેત્રભાઈને તાજેતરમાં જ મોરારિબાપુના હસ્તે ‘અવિનાશ વ્યાસ સુગમ સંગીત એવોર્ડ’થી સન્માનિત કરાયા હતા. ક્ષેત્રભાઈની સ્વરચનાઓની ૧૦ સીડીના સેટનું તાજેતરમાં જ લોકાર્પણ કરાયું હતું. જેમાં ભૂપેન્દ્ર, અલકા યાજ્ઞિક, પુરપોત્તમ ઉપાધ્યાય સહિત ૪૯ કલાકારોએ કંઠ આપ્યો છે.

ફિલ્મ ‘કાશીનો દીકરો’નું એ દૃશ્યસ્પર્શી ગીત ‘કેવા રે મળેલા મનના મેળ, ૩દિયાના રાજ .....’ ખરેખર ક્ષેત્રભાઈની સ્મૃતિ ચિરંજીવ કરતું હોય તેવું લાગી રહ્યું છે.

(સદ્ભાવ : “દિવ્ય ભાસ્કર”, ૩૧.૦૭.૨૦૦૮)

ગુજરાત વિરોધીઓ

• મલ્લિકા સારાભાઈ

ઘણી વાર મને ખૂબ નવાઈ લાગે છે કે શું આપણે ગુજરાતીઓ કોઈની વાતમાં આવી જઈએ એટલા ભોળા છીએ? શું આપણે વ્યવસ્થિત રીતે આયોજિત પીઆર કેમ્પેઈનથી અંજાઈ ગયા છીએ કે પછી આપણે ખુદમાં એટલા ડૂબી ગયા છીએ કે આપણને કશાની પડી નથી?

મને આવા વિચારો શા માટે આવ્યા? તાજેતરમાં જ મને અખબારમાં ફરી એક વાર ગુજરાત વિરોધીની થિયરી જોવા મળી, આ વખતે મુદ્દો લઘુકાંડનો

“ઓપિનિયન”/ Opinion

હતો. એક વરિષ્ઠ પોલીસ અધિકારી જાહેરમાં અખબારને કહી રહ્યા છે કે આ બધું ગુજરાતને બદનામ કરવાનું પડ્યંત્ર છે. કોઈએ જાણી જોઈને ઝેરી પદાર્થોદાહમાં ભિળવીને લોકો સુધી પહોંચાડ્યો, જેથી ગુજરાત અને તેની દાહબંધીની નીતિને બદનામ કરી શકાય.

આટલાં વર્ષોથી હું છાપાં વાંચું છું, ટીવી પર સમાચાર જોઉં છું, બૌદ્ધિકોની ચર્ચામાં ભાગ લઉં છું, પરંતુ મેં બીજા કોઈ રાજ્યને કે ત્યાંના લોકોને આ રીતે બદનામ કરવાના કાવતરાની વાત કરતાં જોયા નથી. એટલે સુધી કે મેં કોઈ બીજા રાજ્યની પાછળ ‘વિરોધી’ લાગેલું જોયું નથી. તો પછી આપણે કેમ માની લઈએ છીએ કે દુનિયા આખી આપણી વિરોધી છે?

વર્તમાન રાજ્ય સરકારે તો આ ફોબિયાની કળા અને વિજ્ઞાન, બન્ને વિકસાવી લીધા છે. અલબત્ત, આ મુદ્દો સાવ નવો નથી. સિત્તેરના દાયકાના મધ્યમાં મારાં માતા મૃણાલિની સારાભાઈ અને બાબા આમ્ટેએ જ્યારે નર્મદાના વિસ્થાપિતો અને તેમના પુનર્વસનના મુદ્દે અવાજ ઊઠાવેલો ત્યારે તે વખતની સરકારે તેમને ગુજરાત વિરોધી ચીતર્યા હતા.

કેરાલિયન ગણાવીને તેમને રાજ્ય માટે શું લાગણી હોય એવી વાતો વહેતી થયેલી. જે મહિલાએ વિશ્વના ક્લાસિકલ નકશા પર રાજ્યને સ્થાન અપાવ્યું, જેણે રાજ્યનું ભરતગૂંથણ (હેન્ડીક્રાફ્ટ) વિશ્વભરમાં ફેલાવ્યું, તેને શું રાજ્યની સુખાકારી માટે બનાવેલા ડેમ સામે વાંધો હોય! અલબત્ત, નર્મદાના વિસ્થાપિતોનો પ્રશ્ન હજી પણ ઊભો જ છે.

ગુજરાતી લોકોને જાણે સ્યૂડો રાષ્ટ્રીયતા (પેટ્રીઓટિઝમ)નું ધેલું લાગ્યું છે. આજે નર્મદાની હજારો કિલોમીટરની કેનાલનું બાંધકામ અંતરૂં પડ્યું છે, નહેર બાંધકામના નબળા કામને કારણે સેંકડો ખેડૂતોનાં ખેતરો ધોવાઈ જવાનું જોખમ મંડરાઈ રહ્યું છે, આ બંધા માટે જવાબદાર નિગમ બાંધકામ કરનારાઓનો બચાવ કરે છે. ના. ના. ના. તેમના વિરુદ્ધ તો કશું બોલાય જ નહિ, જાણે તે પવિત્ર ગાય હોય. તેના વિરુદ્ધમાં અરંધો હરફ પણ ઉચ્ચારનારા પર લોકો તૂટી પડતા હોય છે.

અહીં કેટલાક એવા લોકો પણ છે, જે પ્રશ્નો ઉઠાવે છે. આપણી નીતિઓનાં લેખાંજોખાં કરનારા દોષિત ઠરે છે. જે સરકારની કામગીરી અને ડહાપણ અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. જેઓ માનવ અધિકારો અને કચડાયેલા સમાજના અધિકાર તથા સન્માન વિશે બોલે છે. પીડિત કે પજવણી થઈ છે, એવા લોકોના ન્યાય વિશે બોલે છે. આવા બધા લોકો માટે ગુજરાત વિરોધીનું લેબલ લગાવી દેવામાં આવે છે.

આપણામાંના કહેવાતા વિચારવાન લોકોને ક્યારેય આશ્ચર્ય થયું છે કે આપણે જ શા માટે દુનિયાથી સાવ અલગ પડી રહ્યા છીએ? શું આમાં આપણો કોઈ મહા અહંકાર તો નથી રહેલોને? શું વિશ્વમાં અત્યારે એવો સમય છે ખરો કે આપણે ગુજરાતકેન્દ્રી જ રહેવું જોઈએ? અને આપણે જ ખરેખર એટલા બધા વિશિષ્ટ અને ખાસ જ હોઈએ તો પછી આપણે સલામતી અને નિજનંદમાં રહેવાને બદલે સતત અસલામતીમાં શા માટે જીવવું જોઈએ?

આ બંધા પ્રશ્નો ઉઠાવીને શું હું લેટેસ્ટ ગુજરાત વિરોધી બની ગઈ છું?

(સદ્ભાવ : “દિવ્ય ભાસ્કર”, ૨૮ જુલાઈ ૨૦૦૮)

નવી પેઢી માટે ગુજરાત 'પેરેન્ટ્સ કન્ટ્રી' છે :

— ભીખુ પારેખ

વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓને નહીં સાચવીએ તો આપણે ઘણું ગુમાવીશું :

- જ્યનારાયણ વ્યાસ

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે 'જે વ્યક્તિ ભારતનું નિર્માણ કરવા માગે છે, તેનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઊંડાં મૂળ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર હોવી જોઈએ.' ગ્લોબલાઈઝેશનના યુગમાં ભારતને નવો આકાર આપનારા અભ્યાસીઓ, સંશોધકો, વેપારીઓ અને રાજકારણીઓમાં પણ આ ગુણ હોવો જ જોઈએ. લંડનસ્થિત હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના સભ્ય અને મૂળ ગુજરાતી પ્રાધ્યાપક ભીખુ પારેખ પણ ગાંધીજીની આ વાત સાથે સંપૂર્ણ સંમત થતાં જણાવે છે કે, 'વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓની નવી પેઢી માટે ગુજરાત 'પેરેન્ટ્સ કન્ટ્રી' છે!'

ગુજરાત તેમને પોતાનું નથી લાગતું? આવું કેમ? શી ખામી રહી ગઈ છે? એનો હલ શો?' આ વિશે વિસ્તૃત રીતે જણાવતા તેમણે ૨૫ જુલાઈ '૦૮ ને શનિવારે, અમદાવાદમાં, 'ગુજરાત ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી'માં યોજાયેલા એક સેમિનારમાં જણાવ્યું હતું કે, 'વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં હંમેશાં એ જાણવાની તાલાવેલી હોય છે કે અમારો ઇતિહાસ કેવો હતો? અમારા મૂળિયા ક્યાં હતાં? વતન છોડીને અમે શું ગુમાવ્યું અને શું પામ્યું? પરંતુ શોધ-સંશોધનો અને સાહિત્યના અભાવે તેઓ હકીકત જાણી શકતાં નથી. બીજી બાજુ, ગુજરાતમાં એનઆરજીઓને માત્ર નાણાંનું રોકાણ કરનારા તરીકે જોવામાં આવે છે. તેમની ખરી જરૂરિયાતની આપૂર્તિ કોઈ કરતું નથી.

પરિણામે બંને તરફ વસતા ગુજરાતીઓ વચ્ચે એક અંતર ઊભું થાય છે. આ અંતર દૂર કરવા હવે સંબંધોના બ્રિજ નહીં પરંતુ ટનલ બાંધવી પડશે. જેમાંથી એક ધારે સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, વિચાર, જ્ઞાન અને તે થકી વેપારનું આદાન-પ્રદાન થાય.'

તેમણે ઉમેર્યું હતું કે, 'વિદેશોમાં વસતા ગુજરાતીઓની સાથેના સંબંધો વિકસાવવા ડાયસ્પોરાની જરૂર છે. ડાયસ્પોરા એડવાઈઝરી કાઉન્સિલ પણ ઊભી કરવી જોઈએ. જેમાં એવી વ્યક્તિઓ નીમવી જોઈએ, જેઓ દરેક પ્રશ્નથી વાકેફ હોય અને તેનો ઉકેલ લાવવા પણ સક્ષમ હોય.'

તેમણે જણાવ્યા મુજબ, 'સંસ્કૃતિ ઉપરાંત અભ્યાસ, સંશોધનો અને સંવાદ બિનનિવાસી ગુજરાતીઓને વતન આવવા પ્રેરિત કરશે. જે કે આપણા અહીં આ માટેના સાહિત્ય અને સંશોધનનો હજુ અભાવ છે. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સેન્ટર ફોર માર્શિયેશન અને રિસર્ચ માર્શિયેટ થઈ ગયેલા લોકો પરના તમામ અભ્યાસ અને સંશોધનો કરે છે.'

સ્વાસ્થ્ય અને ટુરિઝમ મંત્રી જ્યનારાયણ વ્યાસે જણાવ્યું હતું કે, 'વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ આપણા માટે વેલ્યુ એડેડ પ્રોડક્ટ સમાન છે. જે તેમને નહીં સાચવીએ તો ઘણું ગુમાવશું.'

જાણીતા ચિંતક અને "વિય ભાસ્કર"ના કટાર લેખક ગુણવંત શાહે કહ્યું હતું કે, 'ગુજરાતીઓનો વ્યાપ વિશાળ છે. ટૂંક સમયમાં ટોચની લીસ્ટ હોય, હિથ્રો એરપોર્ટ હોય કે વિદેશ જતી બ્રિટીશ એરવેઝની ફ્લાઈટ ... ગુજરાતી ભાષામાં 'ભલે પધાર્યાંથી માંડીને 'બહાર જવાનો રસ્તો' જેવા નિર્દેશો ગુજરાતીઓના અસીમ વિસ્તારનું સૂચક છે. પરંતુ વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ સતત કંઈક મિસ કરતાં રહે છે. આ વતનઝુરાપો વેઠતા ગુજરાતીઓ માટે મનોસાંસ્કૃતિક સેતુ અત્યંત જરૂરી છે.' ચેમ્બરના પ્રમુખ રૂપેશ શાહે પણ આ નવીન પ્રકારના ફોરમનું સ્વાગત કર્યું હતું.

ગુણવંત શાહે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં ડાયસ્પોરા અંગે વાત કરતાં જણાવ્યું હતું, 'ડાયસ્પોરા મૂળ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. જેનો અર્થ થાય છે બીયાંઓનું વેરાઈ જવું. ગુજરાતમાંથી વેરાયેલા બીયાં હવે બિનનિવાસી ગુજરાતીઓ તરીકે વિદેશોમાં વસે છે. આપણે આ બીયાંઓને તેમના મૂળિયા સુધી લઈ જવાનું કામ આ ડાયસ્પોરાના માધ્યમથી કરવું જોઈએ.'

તેમણે જણાવ્યું હતું કે, 'વિદેશમાં વસતા ભારતીયો માટે 'આઈડિયા ઓફ ઇન્ડિયા' એ એક જણસ છે. જે કે તેની મર્યાદા પણ છે. આર્થિક છલોછલતાના લીધે તેમનામાં અંધશ્રદ્ધા વધી છે અને તેઓ વાંચવા અને વિચારવાના વ્યસનનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે. સતત વતનઝુરાપો અનુભવતા એનઆરઆઈ મારા મને 'નોર્મલી રિટર્ન્સ ટુ ઇન્ડિયા' છે. તેઓ ભૌતિક નહીં તો માનસિક રીતે અહીં જ વસે છે.'

(સદ્ભાવ : "દિવ્ય ભાસ્કર", ૨૬ જુલાઈ ૨૦૦૮; ટૂંકાવીને)

ઈદી અમીન પછીનું યુગાન્ડા

• સનત મહેતા

મુસેવીનીની સૂઝ ને મહેનત તથા નાગરિકોના સહકારને કારણે યુગાન્ડા આજે પ્રગતિના પંથે છે

જગવિખ્યાત નરસંહારક તરીકે જાણીતા થયેલા ઈદી અમીનનું પતન ૧૯૭૯ના એપ્રિલમાં થયું હતું. એને આજે ૩૦ વર્ષ થયા. ઈદી અમીનનું રાજયારોહણ ૧૯૭૧માં થયું હતું. રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકેના આ રાજયારોહણે ગુજરાતમાં થથરાટી ફેલાવી હતી. કારણ ઈદી અમીને પાંસઠ હજાર એશિયનોને ટૂંકી નોટિસથી ઘરબાર, ઉધોગ ધંધા બધું છોડી પહોરેલે કપડે યુગાન્ડા છોડી જવાનું ફરમાન જારી કર્યું હતું. અને આ એશિયનોમાં મોટા ભાગના ગુજરાતીઓનો સમાવેશ થતો હતો.

આમાં પોરબંદરના નાનજી કાળીદાસ મહેતા અને માધવાણી જેવાં કુટુંબોનો સમાવેશ થતો હતો. આમાં કેટલા ય એવાં કુટુંબો હતાં જે પેઢીઓથી ત્યાં વેપાર કે ઉધોગધંધા વિકસાવવા ગયા હતા. ખુદ નાનજી કાળીદાસ મહેતા તેર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૦૦માં વહાણમાં આફ્રિકા ગયા હતા.

મુંબઈથી મોમ્બાસા થઈ જંગબાર અને મજંગા પહોંચતાં ચાર હજાર માઈલની વહાણમાં મુસાફરી કરવામાં કેવી કેવી યાતના વેઠવી પડી હશે એ જોટ વિમાનના યુગમાં સમજવી મુશ્કેલ છે. અને ત્યારે પણ એમના અગાઉ જઈ વેપાર ધંધો વિકસાવનાર ગુજરાતીઓની સંખ્યા નાની સૂની નહોતી. માધવાણી અને મહેતા ગ્રૂપે તો ખાંડના કારખાના ઊભા કર્યા હતા. આમાંથી કેટલાક તો ચૂંટણી મારફત સંસદ સુધી પહોંચ્યા હતા. ઉધોગધંધા છોડી પહોરેલે કપડે એમને યુગાન્ડા છોડવાનો દિવસ ઈદી અમીનના શાસનમાં આવ્યો હતો.

ભલે આફ્રિકાની પ્રજા હજુ અવિકસિત રહી હોય પણ જેના કાંઠે હજારો વર્ષ પુરાણી ઈજિપ્તની અને અન્ય સંસ્કૃતિ સર્જાઈ છે, એ નાઈલ નદીનું મૂળ તો યુગાન્ડામાં એના ઔદ્યોગિક નગર જિન્જા પાસે છે.

ઈદી અમીનના ૧૯૭૯માં થયેલ પતન પછી પણ યુગાન્ડાની ગરીબ પ્રજાને સુખચેન મળ્યાં ન હતાં. હત્યાઓનો દોર ચાલુ રહ્યો. એનો અંત તો ૧૯૮૬માં હાલના રાષ્ટ્રપ્રમુખ મુસેવીની આવ્યા પછી થયો. ત્યાં સુધી તો ફળદ્રુપ જમીન અને અમાપ જળરાશિ છતાં યુગાન્ડા વિકાસથી વંચિત રહ્યું. ઈદી અમીન પછી યુસુફ લુલુ, બિનાઈસા, મુવાંગા અને આકેલો એમ ચાર પ્રમુખોએ રાજ્ય કર્યું, પણ તેમના શાસનમાં પણ અરાજકતા જ રહી. પાંચમા પ્રમુખ મુસેવીની બન્યા.

ઈદી અમીને માન્યું હતું કે પાંસઠ હજાર એશિયનો પહોરેલે કપડે યુગાન્ડા છોડી જશે એટલે ઉધોગો, દુકાનો, મોટી ઈમારતો પોતાના દેશવાસીઓને મળશે. નોકરીઓ એમને મળશે. પણ એવું કંઈ બન્યું નહીં. ખાંડનું જે કારખાનું વર્ષે પંચાવન હજાર ટન ઉત્પાદન કરતું હતું તે સાડા ત્રણસો ટન પર આવી ગયું હતું. દસ વર્ષમાં કેટલા ય લોકોને ખાંડ કે મીઠું જેવા ન મળ્યું.

કારણ ઉધોગો હતા પણ કુશળતાથી ચલાવનારા નહોતા. હજારો હેક્ટરમાં ફેલાયેલાં શેરડીનાં લીલાછમ ખેતરો હતાં પણ એને જાળવી રાખનારા ન હતા. ઈદી અમીનના અંત પછી એ લિબિયા ભાગી ગયો. ચાર પ્રમુખો આવ્યા પણ યુગાન્ડાને બરબાદી સિવાય કંઈ ઝાઝુ ન મળ્યું. હાલના રાષ્ટ્રપ્રમુખ મુસેવીની પોતે શાસન સામે ગેરીલા યુદ્ધ લડતા રહ્યાં, એ દરમિયાન, એમને યુગાન્ડાની જનતાની બરબાદીનો પૂરો ખ્યાલ આવી ગયો હતો. મુસેવીની મૂળે તો ગોપાલક- દોર ઉછરનાર હતા. આજે ત્રેવીસ વર્ષથી એ રાષ્ટ્રપ્રમુખ છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ બન્યા પછી બધે ક્યાં કંઈક થોડો અભ્યાસ કર્યો અને મુસેવીનીએ વિકાસનું પ્રથમ પગલું ભર્યું. જે ઉદ્યોગ ધંધો કરનારાને ઈદી અમીન વખતે પહેલું કપડે દેશ છોડી જવું પડ્યું હતું. એમને યુગાન્ડા પરત આવવા નિમંત્રણ આપ્યું. બીજી બાજુ મુસેવીનીએ યુગાન્ડામાં બધે ફરી પ્રવચનો કરી સ્થાનિક લોકોને સમજાવ્યા - દેશનો વિકાસ કરવો હશે તો તમારે આ બધું જૂના લોકોને પાછું આપવું પડશે.

નહિતર આપણે ઉદ્યોગધંધા કેવી રીતે કરીશું? મૂડી ક્યાંથી લાવીશું? કોણ ચલાવશે? વિદેશથી ચલાવનારા લાવીશું તો એમને પગાર ક્યાંથી આપીશું? તિજોરીમાં વિદેશી હાંડિયામણ તો નથી. મુસેવીનીની અપીલને સ્થાનિક લોકોએ સારો પ્રતિભાવ આપ્યો. મહેતા, માધવાણી અને બીજા હજારો પરત ગયા. સ્થાનિક લોકો જેમણે કારખાનાં, પ્લાન્ટ, દુકાનો, વસવાટો ઈદી અમીન સમયે કબજે કર્યા હતા, એમણે એ બધું ખાલી કરી મૂળ માલિકોને પાછું આપ્યું. આવા પગલાં સામે થોડો વિરોધ કે ગણગણાટ થયો. પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ગુજરાતીઓ અને અન્ય ભારતીય લોકોએ એ બધા ઉદ્યોગધંધા ફરી શરૂ કર્યા અને વિકસાવ્યા પણ.

આ બધાને મુસેવીનીએ પૂરી સહાય કરી. અમલદારશાહીને પણ આ પુનરુત્થાનની પ્રક્રિયામાં તુમારશાહી કે ઢીલ કરવા સામે ચેતવ્યા. આવા સહકારના કારણે તુમારશાહીમાં જે ઉદ્યોગને ચાર કે પાંચ વર્ષ લાગે એ ૧૮ માસમાં કાર્યાન્વિત થઈ ગયા. ઈતિહાસમાં આવી ઘટનાઓ વારંવાર બનતી નથી. આનું કરવા છતાં મુસેવીની ૨૩ વર્ષથી રાષ્ટ્રપ્રમુખના પદે ટકી શક્યા છે.

એ સિદ્ધિ બતાવે છે કે યુગાન્ડાના લોકોને એ વાત પસંદ પડી છે. યુગાન્ડામાં લોકતંત્ર છે. વિરોધ પક્ષ પણ છે. પણ સામાન્ય મત એવો છે કે આ બધું મુસેવીની મહેનતનું પરિણામ છે. પણ ત્રેવીસ વર્ષ પછી હવે મુસેવીની સામે સંકટ ઊભું થઈ શકે છે.

યુગાન્ડાને કુદરતે ફળદ્રુપ જમીન અને પુષ્કળ પાણી આપ્યાં છે. દેશની ઍસી ટકા જનતા ખેતી પર નભે છે. ૧૧મી ઍપ્રિલે દેશનું અંદાજપત્ર રજૂ થયું. આવી મંદીમાં યુગાન્ડાનો વિકાસ સાત ટકા રહ્યો છે. કુદરતી સંપત્તિની દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો આફ્રિકા પાસે શું નથી? સોનું, તાંબુ, ટીન, તેલ, ફળદ્રુપ જમીન, પાણી વગેરે. પણ જાતિ આધારિત વિખવાદો અને ગેરીલા લડાઈઓ વિકાસને અવરોધે છે.

કોઈકે સાચુ જ લખ્યું છે કે ૧૯૪૭માં ભારત આઝાદ થયું ત્યાર પછીના થોડાં વર્ષોમાં આફ્રિકા અને દક્ષિણ એશિયાના દેશો આઝાદ થયા. એ બધા એક જૂથ અને લોકતાંત્રિક રહ્યા હોત તો વિશ્વને એશિયાઈ દેશોની આર્થિક શક્તિનો પરચો થાત. પણ અંગ્રેજોએ ભારત અને પાકિસ્તાનને સામ સામા મૂક્યા. આફ્રિકામાં રાજકીય સ્થિરતા ન રહી, પરિણામે એશિયાઈ તાકત વેરાણછેરણ થઈ ગઈ. પરિણામે એશિયા અને આફ્રિકાના દેશો વિશ્વની ગરીબીનાં કેન્દ્ર સ્થાનો તરીકે આજ સુધી રહ્યાં છે.

(સદ્ભાવ : "દિવ્ય ભાસ્કર", ૨૫ જૂન ૨૦૦૯)

e.mail : sanatmehta55@gmail.com

કોઈ નજરું ઉતારો મારા મનની રે,
મને રણમાં દેખાય લીલુંછમ લીલુંછમ.
સુકકી ડાળખીએ પાંદડું વળગી રહ્યું,
મને ઝાંડવું દેખાય લીલુંછમ લીલુંછમ.
મારા આંગણે ફૂવો કોઈ રોપો નહીં,
મને પાણી દેખાય લીલુંછમ લીલુંછમ.
સૂના ઘરની પછીતે સૂના ઓટલે,
કોણ બેઠું દેખાય લીલુંછમ લીલુંછમ.
સહુ અર્થો લખાણોથી છૂટા પડ્યા,
પછી પાનું દેખાય લીલુંછમ લીલુંછમ.

- દીવા ભટ્ટ

(સદ્ભાવ : <http://webmehfil.com/?p=1443>)

"ઓપિનિયન"/ Opinion

કેવા રે મળેલા મનના મેળ ?
હો રુદિયાના રાજા ! કેવા રે મળેલા મનના મેળ ?
હો રુદિયાની રાણી ! કેવા રે મળેલા મનના મેળ ?
ચોકમાં ગૂંથાયે જેવી ચાંદરણાની જાળી
જેવી માંડવે વીંટાયે નાગરવેલ :
હો રુદિયાની રાણી ! એવા રે મળેલા મનના મેળ !
તુંબુ ને જંતરની વાણી,
હે જી કાંઠા ને સરિતાનાં પાણી;
ગોધણની ઘંટડીએ સોહે સંધ્યાવેળ :
હો રુદિયાના રાજા ! એવા રે મળેલા મનના મેળ !
ધરતી ભીંજાય જેવી મેલુલાની ધારે,
જેવાં બીજ રે ફૂલગાય ખાતરખેડ :
હો રુદિયાની રાણી ! એવા રે મળેલા મનના મેળ !
સંગનો ઉમંગ માણી,
હે જી જિંદગીને જીવી જાણી;
એક રે ક્યારામાં જેવાં ઝૂક્યાં ચંપો-કેળ :
હો રુદિયાના રાજા ! એવા રે મળેલા મનના મેળ !
જળમાં ઝિલાય જેવાં આભનાં ઊંડાણ,
જેવા ક્ષિતિજ ઢોળાય દિશના ઘેર :
હો રુદિયાની રાણી ! એવા રે મળેલા મનના મેળ !

- બાલમુકુન્દ દવે

ધરતીને પટે પગલે પગલે

મૂઠી ધાન વિના નાના બાળ મરે,

પ્રભુહીન આકાશથી આગ ઝરે:

અહોરાત કરોડ કરોડ ગરીબોના પ્રાણ ધનિકોને હાથ રમે -

ત્યારે હાય રે હાય કવિ ! તને પૃથ્વી ને પાણીતણું શેણે ગીત ગમે !

લથડી લથડી ડગલાં ભરવી,

લાખો નાર ગલીગલીએ ફરતી,

સારી રાત ભૂખે મજૂરી કરતી:

'મારાં બાળ પરોઢિયે જાગીને માગશે ભાત' વિચારી એ દેહ દજ્જે -

ત્યારે હાય રે હાય, કવિ ! તને સંધ્યા ને તારકનાં શેણે ગીત ગમે !

મન ! છોડ નિહાળવા તારલિયા

કાળાં કેદખાનાં કેરા જે સળિયા -

એનાં કન્દન શું નથી સાંભળિયા?

એની ભીતર મોન એકાકી રિબાઈ રિબાઈ હજારોના પ્રાણ શમે -

ત્યારે હાય રે હાય, કવિ! તુંને સાગરતીર કેરાં શેણે ગીત ગમે !

મહારોગ ને મૃત્યુના સાગરમાં

લાખો ચીસ નિઃશ્વાસભર્યા જગમાં

સિતમે સળગંત ધરા-તલમાં:

રસ-સુંદરતા કેરી શાયરી છે બધી જાળ સુનેરી ભૂખ્યાં જનને,

ત્યારે હાય રે હાય, કવિ! તુંને શબ્દોની ચાતુરી ગૂંથવી કેમ ગમે !

દિનરાત જેઓની નસેનસમાં

પડે ઘોષ ભયંકર યંત્રતાણા:

પીએ ઝેરી હવા જે દમેદમમાં,

એને શાયર શું! કવિતા શું! ફૂલો અને તારલિયામાં એ કેમ રમે?

ત્યારે હાય રે હાય, કવિ! તુંને કૃષ્ણકનૈયાની બંસરી કેમ ગમે!

સારા વિશ્વની જે દી ક્ષુધા શમશે,

ભૂખ્યાં બાળુડાં પેટ ભરી જમશે,

પૂરી રોટી પ્રતિજનને જડશે:

કવિ! તે દિન નીલ આકાશ તારા કેરી સુંદરતા સહુ સાર્ય બને,

તારાં ફૂજન આજ જલાવી દે, પ્રાણ! રે દંભ ગાવા તને કેમ ગમે ?

અવેરચંદ મેઘાણી

ઓગસ્ટ 2009

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું .....

ભારતીય ડાયસ્પોરામાંથી, મુખ્ય પ્રવાહમાં, એટલે કે, ભારતમાં જ સ્ત્રો, સંગીત કાર્યક્રમો ગયા હોય અને તેને ધારી સફળતાઓ મળી હોય, તેમ કોઈ કહે તો તેને ગાંડાં ગણુશો જ નહીં. કદાચ, તમે આવું માનવા તૈયાર ન પણ હો; - તે તમે જાણો. પરંતુ, એક સમયે, પૂર્વ આફ્રિકાના કેન્યા દેશમાં, 'મા શારદા સ્કૂલ ઓફ મ્યુઝિક' ચાલતી હતી. પાટનગર નાઈરોબીમાં, પાર્કલેન્ડ્સ ખાતે, બાટુ બાટુ ગાર્ડન્સમાં, રાજશ્રી મુખરજી તેનું સંચાલન કરતાં. ભલા, કેટલાંને આ સાંભરે ?

અને વળી આ ઘટનાને ઝાઝા દિવસો થયા જ નથી. ઈસ્વી સન ૧૯૮૧ના અરસામાં, આ સ્કૂલની રચના કરવામાં આવી હતી. એક વેળા તેમાં ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લઈ રહ્યાં હતાં. અને તેમનું વય પાંચથી પાપ સાલ વચ્ચેનું હતું. ચંદીગઢ ખાતેના 'પ્રાચીન કલા કેન્દ્ર' સાથે આ સંસ્થા સંલગ્ન થયેલી હતી. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત, ભાવ સંગીત તેમ જ રવીન્દ્ર સંગીતમાં વિષારદ સુધીની પદવિ માટેનો અભ્યાસક્રમ અહીં ચાલતો હતો. વળી, કેન્યામાંની ભારતીય ઉચ્ચાયુક્તની કચેરીના સત્તાવાળાઓની દેખરેખ હેઠળ, ભારતમાંના વિદ્વાન સંગીતજ્ઞો પરીક્ષકો માટે કેન્યા આવતા જતા.

પૂર્વ ભારતમાંના તાતાનગરમાં, સન ૧૯૫૮માં જનમેલાં રાજશ્રી મુખરજી કોલકાતાની લેડી બ્રેબોરન કોલેજમાંથી ઉત્તીર્ણ થયાં હતાં. વળી, કોલકાતાની રબિ નીર્થ સ્કૂલ ઓફ મ્યુઝિકમાંથી તેમણે સંગીતનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો હતો. અલ્હાબાદની પ્રયાગ સંગીત સમિતિમાંથી તેમને 'સંગીત પ્રભાકર' ડિગ્રી પણ મળી હતી. તે વરસે તેમને મળેલાં ગુણ ભારત ભરમાં તેમને બીજું સ્થાન આપે તેટલાં સમૃદ્ધ હતાં.

સન ૧૯૮૬ના ડિસેમ્બર દરમિયાન, તેમનાં વિદ્યાર્થીઓએ, 'ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશિયલ સ્ટડીસ' હેઠળ, કોલકાતાના રવીન્દ્રસદન ખાતે સંગીતનો એક સરસ મજનો યાદગાર જલસો પેશ કર્યો હતો. કાર્યક્રમ હતો : 'ઈન્ડો આફ્રિકન બંગલાદેશ કલચરલ એક્સચેન્જ પ્રોગ્રામ'. 'કરિબુની કેન્યા' નામે યોજાયેલા આ કાર્યક્રમમાં, પહેલા ચરણમાં, 'હાર્ટબીટ ઓફ આફ્રિકા'ની પેશગી હતી, જ્યારે બીજા ચરણમાં, 'રિટર્ન ટુ રૂટ્સ'. આ કાર્યક્રમમાં વર્ષાબહેન ઝાખરિયા, નિખાબહેન શાહ, પૂજાબહેન એન. શાહ, સ્નેહાબહેન શાહ, પૂજાબહેન આર. શાહ, જૈનીબહેન શાહ, શ્રોમોનાબહેન મુખરજી, મિનુલભાઈ શાહ, આદર્શભાઈ શાહ, ખિલોનીબહેન શાહ, પાયલબહેન શાહ, પદ્મવીબહેન શાહ, ઉષ્માબહેન માલદે, શીતલબહેન શાહ, શ્રીકુંજભાઈ શાહ તેમ જ રેખાબહેન શાહે ભાગ લીધો હતો, તેમ જણાવાયું છે. રાજશ્રીબહેન મુખરજી મુખ્ય કલાકાર અને નિર્દેશક હતાં. કલાકારોમાંથી નવ બ્રિટિશ નાગરિકો હતાં; છ કેન્યન નાગરિકો હતાં; જ્યારે એક ભારતનાં હતાં. આ જૂથમાં બેટી મુતેરે નામે મૂળ વતની અને જાણીતાં નૃત્યાંગનાએ કોરિયોગ્રાફર તરીકેની સેવાઓ આપેલી હતી. વિપરિત પરિસ્થિતિને કારણે જો કે તે આ ભારત પ્રવાસમાં સામેલ રહી શક્યાં નહોતાં.

આ સ્કૂલનાં આ વિદ્યાર્થીઓએ 'કેન્યા નેશનલ મ્યુઝિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'માં તેમ જ 'ઓસવાળ મ્યુઝિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'માં સફળતા સાથે ય ભાગ લીધા કર્યો હતો. એક સાલે તો આ સ્કૂલને ૧૮માંથી ૧૨ જેટલાં ઈનામો એનાયત કરવામાં આવેલાં.

નાઈરોબીનાં રેખાબહેન શાહ પાસેથી આ છબિ મેળવાઈ છે. હાલ, ન્યૂ મથાઈગા વિસ્તારમાં વસવાટ કરતાં રેખાબહેને આ અવસરોમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. આ જૂથ દ્વારા કોલકાતા ખાતે જે કાર્યક્રમ રજૂ થયેલો તે કોરસ જૂથનો આ ઐતિહાસિક ફોટો છે. રેખાબહેન શાહની સંગીત બાબતની સમજણથી આભા બની જવાયું છે.

વિવિધ પ્રકારનાં ધર્માદા કામોમાં, આ સ્કૂલનાં તાલીમાર્થીઓએ વખતોવખત કાર્યક્રમો યોજતા રહી વળી ભંડોળ પણ એકઠું કરી આપેલું છે. આવા અનેક કાર્યક્રમો કેન્યા તથા ટાંઝાનિયામાં ઠેરઠેર યોજાયા હતા. રાજશ્રી મુખરજીની આ સ્કૂલને ચોમેરેથી અનેક શાબાશીઓ મળેલી છે. તત્કાલીન ભારતીય ઉચ્ચાયુક્ત કિરણ દોશીએ રાજશ્રીબહેનને 'કેન્યા ખાતેના ખરાં ભારતીય એલચી' પણ કહ્યાં હતાં.

સરખેજનો રોજ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ

• અબ્દુલકાદર કાસમભાઈ મેતર

પ્રસ્તાવના : ઈ.સ. ૧૩૦૦ની આસપાસમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપનાની સાથે સાથે ગુજરાતના અગત્યના કેન્દ્રમાં, જ્યાં મુસ્લિમ શાસન અને વસ્તીનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર હતું ત્યાં જામે મસ્જિદોની રચના કરવામાં આવી હતી.

સલ્તનતકાલીન ઈસ્લામી સ્થાપત્યનો પરિચય મેળવતા પહેલાં એના પ્રકારો વિશે જાણવું જરૂરી છે.

ઈસ્લામી સ્થાપત્ય પ્રકારોમાં 'મસ્જિદ' શ્રેષ્ઠ છે. મસ્જિદ એ મુસ્લિમોનું નમાજ સ્થાન છે. એના મુખ્ય અંગોમાં (૧) પ્રાર્થના માટે સ્તંભયુક્ત છાપવાળો 'લિવાન' (મંડપ) (૨) લિવાનની દિવાલમાં મક્કાની દિશા સૂચવતો 'મહેરાબ' (ગોખ) (૩) મહેરાબની બાજુમાં ઊંચું વ્યાસપીઠ જેવું 'મિમ્બર' (જેના પરથી ઈમામ ખુટ્તો પઢે છે) (૪) લિવાનની સામેનો ખુલ્લો ચોક (૫) નમાજ પહેલાં હાથ પગ ધોવા માટેનો હોજ કે વજુખાના અને (૬) નમાજના સમયની જાહેરાત (બાંગ) માટે ઊંચો મિનારો છે. આ મિનારા પરથી પોકારાતી બાંગને 'અઝાન' કહે છે.

ઈદને દિવસે નમાજ પઢવા માટે મુસ્લિમ વસ્તી હોય ત્યાં 'ઈદગાહ' કરવામાં આવે છે. આમાં મક્કાની દિશાસૂચક મેહરાબ કે સાદી દિવાલ, એને અડીને એક મિમ્બર અને દિવાલની સામે નમાજ પઢવા માટે ખુલ્લો ઓસરો કે મેદાન હોય છે.

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયાઓ અને નામાંકિત વ્યક્તિઓની કબર પર કરેલી ઈમારતને 'મકબરો' કે 'દરગાહ' કહે છે. આમાં મૂળ કબર જમીનમાં હોય છે, જ્યારે એની ઉપરના ખંડમાં એક નકલી કબર હોય છે. મકબરો મોટા ભાગે ચોરસ તલદર્શનવારી ધુમ્મટદાર ઈમારત છે. એમાં કબરવાળા ખંડની ચારે તરફ જાળીઓની મનોહર રચના હોય છે.

મસ્જિદની સાથે મકબરોનો સમાવેશ થયો હોય તેવી ઈમારતને રોજી કહેવામાં આવે છે. સરખેજના રોજ સાથે મસ્જિદ છે. કેટલીકવાર આ રોજી શબ્દ એકલા મકબરા માટે પણ વપરાય છે.

ગુજરાતમાં સલ્તનત સ્થાપાઈ એ પહેલાં પણ ઈસ્લામી ધર્મસ્થાનો અહીં બંધાયા હોવાના પુરાવા મળે છે. સલ્તનતની સ્થાપના થતાં અને મુસલમાનોની વસ્તી વધતા આવશ્યકતા અનુસાર અનેક ઈસ્લામી બાંધકામ થવા લાગ્યા હતાં. આથી ગુજરાતમાં આ કાળ દરમિયાન વિશિષ્ટ પ્રકારના ઈસ્લામી સ્થાપત્યનો વિકાસ થયો. સરખેજનો આ રોજી મહાન સૂફી સંત હઝરત મખ્દુમ શેખ અહમદ ગંજબખ્શ ખટ્ટુ મગરીબી(રહ.)ના કબર પર બનાવેલો છે.

એ સિલસિલાહ એ મગરિબીયહના મહાન ખ્યાતનામ અને ઉચ્ચકક્ષાના આલીમ (વિદ્વાન) હતા. સૂફીવાદના જે સિલસિલાઓ ભારતીય ઉપખંડમાં પ્રચલિત છે જેમાં કાદરિયાહુ, ચિશ્તીયાહ, સોહરવદીયાહ, નકશબંદિયાહ વગેરેમાં મગરિબીયા પણ છે. આ સિલસિલાહના સ્થાપક અને અગ્રેસર હઝરત ઈમામ શેખ મગરીબી (રહ.) હતા. સંત અહમદ ખટ્ટુનું મૂળ નામ મલિક નસીરુદ્દીન હતું (પરંતુ એમના ગુરુ પીર હઝરત બાબા ઈસ્હાક મગરીબી(રહ.)એ એમનું નામ 'અહમદ' રાખ્યું હતું) એમના પિતાનું નામ મલિક ઈખ્ત્યારુદ્દી હતું. એમનો જન્મ દિલ્હીમાં ઈ.સ. ૧૩૩૮માં હીજરી સંવત ૭૩૮માં થયો હતો.

તેમના પિતા મલિક ઈખ્ત્યારુદ્દીન તે સમયના દિલ્હીના સુલ્તાન ફિરોજશાહ તુઘલકના દૂરના સગા હતા. પિતાના અવસાન બાદ પિતાની અઢળક સંપત્તિના તેઓ માલિક બન્યા. તેમણે મોજશોખમાં પિતાની મિલ્કત ઉડાડવા માંડી, પરંતુ અચાનક જ તેઓને મિલ્કત અને આ સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગ્યો. પોતાની પાસેની બધી મિલ્કત ગરીબોમાં વિતરણ કરી શેખ બાબા ઈસ્હાક મગરીબી પાસે ગયા. તેમના શિષ્ય તરીકે તેઓએ ગુરુની ખૂબ જ સેવા કરી, ગુરુની વિચારધારાના પ્રચારક બન્યા, તેથી તેવો સૂફી પરંપરાની મગરીબી સંત કહેવાયા.

તેમુરે જ્યારે દિલ્હી પર આધિપત્ય સ્થાપ્યું ત્યારે તેણે પ્રજાની મોટા પાયે કતલ કરવાનો આદેશ આપ્યો. તેની જાણ હઝરત અહમદસાહેબને થતાં તેઓ બેધકક તેમુરના દરબારમાં પહોંચી ગયા અને તેમુરના વિદ્વાન દરબારીઓ સાથે લાંબી ચર્ચા કરી. તેમુર તેમની વિચારધારાથી પ્રભાવિત થયો અને તેણે સામૂહિક હત્યાનો નિર્ણય રદ કર્યો. ઈ.સ. ૧૩૭૪માં સંત અહમદ ગુરુના અવસાન બાદ હજ્યાત્રાએ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફરી સરખેજ સ્થાયી થયા. ત્યારે તેઓની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી.

એ સમયે ગુજરાતનું પાટનગર પાટણ હતું. પરંતુ ગુજરાતનું રૂલાની મર્કઝ (આધ્યાત્મિક સ્થળ) તો સરખેજ હતું. અમદાવાદ શહેરનું શિવારોપણ એમના પવિત્ર હાથ વડે કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે અમદાવાદ શહેરના સ્થાપક સુલતાન અહમદશાહ બાદશાહનો પાટણમાં હીજરી સંવત ૮૧૩ રમજાનુલ મુબારક મહિનાની ૧૩ તારીખે ઈ.સ. ૧૪૧૧ની ૮મી જાન્યુઆરીએ ગુજરાતની રાજગાદી પર રાજ્યાભિષેક થયો હતો.

(તારીખે સલાતીને ગુજરાત ફારસી પેઈજ - ૧૫ મહમદખુખારી) એક દિવસ સુલતાન અહમદશાહ સાબરમતી નદીના કિનારા તરફ જઈ રહ્યા હતાં ત્યાં અચાનક જ તેઓની નજર એક ખુલ્લા અને વિસ્તૃત રીતે ફેલાયેલા મેદાન પર પડી અને એમના દિલમાં અહીં એક સુંદર શહેર વસાવવાની ઈચ્છા પ્રગટી.

ત્યારબાદ એમણે (બાદશાહે) આ ઈચ્છા તે સમયના સૂફી સંત અહમદ ખટ્ટુ મગરીબીને જાણાવી અને આ અંગે અલાહતઆલાની મરજી જાણવા માટે ઈશ્વરીય સૂચન માટે કરી હતી. આથી સંત અહમદ

ખટ્ટુએ આ અંગે હઝરત ખીઝરની સલાહ મશવરો માંગતા એમને એવી સલાહ આપી કે એવા ચાર 'અહમદ' નામની વ્યક્તિઓના હાથે આ શહેરની શિવારોપણ વિધિ કરવામાં આવે કે જેની અસરથી સાંજની નમાજની સુન્નતો તેમજ ફર્જો કદી પણ છૂટી ન હોય, જે આવા ચાર અહમદોથી પાયાવિધિ થશે તો આ શહેર આબાદ રહેશે.

અને સુલ્તાન અહમદશાહે આ ચાર ઓલિયાઓની શોધ આરંભી જેમાં (૧) સંત અહમદ ખટ્ટુ (૨) ખુદ અહમદશાહ બાદશાહ (૩) પાટણના અહમદ જુડા અને (૪) મલિક અહેમદ આ ચારેય સંત પુરુષોએ અમદાવાદનો પાયો નાંખ્યો હતો. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે આ 'ચાર અહમદ'ના નામ ઉપરથી આ શહેરનું નામ 'અહમદાબાદ' રાખવામાં આવ્યું. હજુ પણ હિન્દી, ઉર્દૂ તથા અંગ્રેજીમાં Ahmedabad જ કહેવામાં આવે છે.

અમદાવાદ શહેરની વંશાવલી સબંધે માનનીય ફાર્બસ સાહેબે પોતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સંગ્રહની પુસ્તક ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો (વિભાગ ૧ - ૨) પેઈજ નં. ૧૭૧ ઈ.સ. ૧૯૨૮માં ટાંક્યા મુજબ અમદાવાદ વસાવવામાં પાંચ કરોડ રૂપિયા (તે સમયે) ખર્ચ થયો હતો.

સુલ્તાન અહમદશાહની સાથે ૭૦૦ સૈયદો પાટણથી અમદાવાદ આવ્યા હતા. આ સિવાય ૧,૦૦,૦૦૦ લશ્કરના સવારો, ૧,૫૦,૦૦૦ (પાયદળ) પગે ચાલનારા સિપાઈઓ, ૮૦૦ હાથીઓ, ૧,૦૦,૦૦૦ ઘોડાઓ, ૩૨,૦૦૦ ઊંટો, ૬૦૦ તોપો, ૧૬,૦૦૦ પોઠિયા, ૧૬૦૦ ગાડામાં આવે તેટલા માલસામાન પાટણથી લાવવામાં આવ્યા હતા. એકંદરે અહીં લાખ સિપાહીઓ આવ્યા હતા.

ગુજરાતનું પાટનગર અહમદાબાદ પુસ્તકમાં પેઈજ ૪૪માં ટાંક્યા મુજબ અમદાવાદના કિલ્લાનો પાયો બંધા જ ગ્રંથકારોના મત મુજબ એલિસબ્રીજના નાકે જ્યાં હાલ રવિવારી બજાર ભરાય છે. ત્યાં જ માણિકનાથ જેગી રહેતા હશે ત્યાં પહેલી ઈંટ હઝરત શેખ અહમદ ગંજબખ્શ ખટ્ટુ મગરીબી(રહ.)એ નાખી હશે તે ચોક્કસ છે અને બીજી ત્રણે દિશાઓમાં બીજી ત્રણ અહમદે દોરી લઈને પાયો નાખ્યો હતો.

માણિક ચોકમાં માણિક બાવાની સમાધિ છે. ત્યાં બાવાયે જીવતા સમાધિ લીધી તેમ કહેવાય છે. એમનું મંદિર પણ ત્યાં છે (અમદાવાદ ગેઝેટિયર પેઈજ નં. ૨૬૬નો ૧ - ૩)

અમદાવાદની સ્થાપના કરવામાં ચાર અહમદ અને બાર બાબાઓનો મહત્વનો ફાળો છે. અહમદશાહ બાદશાહે અમદાવાદની સ્થાપના પછી સંત અહમદ ખટ્ટુને રાજ્ય તરફથી ત્રણ કરોડ ગુજરાતી ટંકા એટલે કે આશરે સાડા સાત

લાખ રૂપિયાનું નજરાણું આપ્યું. પણ સંત અહમદ ખટ્ટુએ પાછું વળી જણાવ્યું કે 'રાજ્યના નાણાં પર સંતો કરતાં પ્રજાનો અધિકાર હોય છે એટલે અમદાવાદને આબાદ કરવા આ નાણાંનો ઉપયોગ કરવો.'

સરખેજ રોજ સંકુલ : મકાનોના સમૂહો

સરખેજમાં હઝરત શેખ અહમદ ખટ્ટુ મગરીબી(રહ.)એ કાયમી વસવાટ કર્યો અને ગુજરાતનું આધ્યાત્મિક સ્થળ સરખેજ બન્યું એટલે હવે સરખેજમાં એમના અનુયાયીઓ અને ચાહકોની ભીડ થવા લાગી અને સંત અહમદ ખટ્ટુએ એમના વરદ હસ્તે સરખેજમાં મસ્જિદ અને હોજ બનાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. એ જ સમય દરમિયાન સુલતાન અહમદશાહ એમની પાસે એ સમયના નાણાં લઈને આવ્યા અને કહ્યું કે 'હે ઈન્સાફ પસંદ બાદશાહ તમને નેક કામો કરવાના હઝાર મૌકા મળશે પણ દૂરવેશને ક્યાં દરેક વખતે મોકો મળશે.'

ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં મકાનોના કેટલાક સમૂહો છે. આ સમૂહોના મકાનો એક જ સમયમાં બંધાયા નથી. કેટલીકવાર સોથી દોઢસો વર્ષના ગાળામાં બધાં મકાનો બંધાયાં કે સમરાવાયાં હોય છે. સમારકામ પાછળથી થયું હોય તો એમાં તત્કાલીન સમયના સ્થાપત્યની ભાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ રીતે અમદાવાદમાં સરખેજના વટવાનાં અને શાહઆલમ સાહેબનાં મકાનોમાં સમૂહ ખાસ નોંધ પાત્ર છે. આ ત્રણ સમૂહોમાં સર્વથી વધારે અગત્યનો અને આકર્ષક સમૂહ સરખેજનો છે.

સરખેજ રોજ : અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર અને ભારતના મુસલમાન સંતોમાં ખૂબ જ અગત્યનું માન ધરાવનાર સુપ્રસિદ્ધ સંત શિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબની દરગાહ અહીં છે અને તેથી સરખેજ મુસલમાનોમાં યાત્રાના સ્થાન જેવું ગણાતું હતું અનેક ચમત્કારો સંત અહમદ ગંજબક્ષ ખટ્ટુના નામે નોંધાયા છે. ઈ.સ. ૧૪૪૬માં તેઓનું અવસાન થયું, સરખેજમાં આવેલી તેમની દરગાહ પર આજે પણ તેમના મુરીદોની ભીડ રહે છે.

સંતના અવસાન બાદ એ જ સાલમાં સુલતાન અહમદ શાહ બીજાએ એમના સાલમાં એમના રોજ બનાવવો શરૂ કર્યો. ઈ.સ. ૧૪૫૧માં કે કુતબુદીનેએ પૂરો કર્યો. રોજની વિશેષતા એની જાળીઓની કારીગરીમાં છે. તેમ જ પાછળથી કરવામાં આવેલી પિત્તળની જાળીઓ પણ એના સુશોભનમાં વધારો કરે છે. ઉપરાંત એના ધુમ્મટમાં ઉપરના ભાગમાં ખુદ્દી રાખવામાં આવેલી કોતરણીએ સ્થાપત્કીય આકર્ષણ પણ છે. બહાર પ્રવેશ દ્વાર તરીકે મંડપ (Pavillion) મૂકેલો છે તે પણ આયોજનની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ છે.

સુલતાન મહમુદ બેગડો આ સંતનો ભક્ત હતો અને શેખના પવિત્ર સાંનિધ્યમાં પોતાની હંમેશની આરામગાહ કરવાનું સુલતાનને ઠીક

લાગવાથી પોતાના જીવતા જ શેખ સાહેબના રોજની સામે પોતાનો રોજ બંધાવ્યો, અને એની પાછળ મોટું ૮૩૦ x ૭૦૦ ફૂટના વિસ્તારનું તળાવ ખોદાવી એ તળાવને કિનારે પોતાને શાંતિ અને ભક્તિમાં સમય પસાર કરવાનું મન થાય ત્યારે આવીને રહેવા માટે એક મહેલ બંધાવ્યો. આ તળાવની ચારે બાજુ એક સમયે મકાનો હતાં.

સરખેજ રોજ

સરખેજના મકાનોમાં મોટા ચોકમાં સંત અહમદનો રોજ મુખ્ય છે. એ ગુજરાતના રોજઓમાં સર્વથી મોટો છે. ૧૦૪ ફૂટ ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે. વચલા ધુમ્મટનું જે ચોરસ પડે છે તેની હારમાં ચારે બાજુએ છેક ભીંત સુધી થાંભલાની બેવડી હાર કરેલી છે. રોજની બહારની અને અંદરની ભીંતોમાં સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ દોરેલી છે. એમાં પૂર્વ તરફની બે જાળીઓ લાલ દરવાજાની સુપ્રસિદ્ધ સીદી સૈયદની જાળી જેવી જ છે. કલા વિવેચક ફર્ગ્યુસને આ જાળીઓની ખૂબ તારીફ કરેલી છે. રોજની સામે સોળ થાંભલાનો હિંદુ મંદિરોમાં હોય છે એવો જુદો સાદો મંડપ કરેલો છે.

સુલતાન મહમુદ બેગડાની કબર : મુખ્ય રોજની સામે ને એક ખૂણે સુલતાન મહમુદ બેગડાની દરગાહ છે. એનો રોજ પણ સામાન્ય રીતે મોટો છે અને આસપાસ ભૌમિતિક જાળીઓ કરેલી છે. એનું માપ ૭૫ x ૭૧ ફૂટનું છે. મહમુદની આરસની કબર ખૂબ સુંદર નક્શીથી શણગારેલી છે. અને એની બાજુમાં એના પુત્ર સુલતાન મુઝફ્ફરની અને મહમુદ ત્રીજાની કબરો છે. એની બાજુમાં જ બીજા રોજમાં સુલતાનની બેગમોની કબરો છે. એમાં મુખ્ય રાજબાઈની છે. રાણીઓના રોજની જાળીઓમાં પક્ષીઓની અને શિરોઈની આકૃતિ નોંધપાત્ર છે. રોજની પશ્ચિમની ભીંતમાં સુંદર નક્શીવાળા નાના મહેરાબ કરી મસ્જિદનો દેખાવ કરેલો છે. મહમુદે આ કબર પોતાની હયાતીમાં કરાવેલી અને પોતે સરખેજ આવે ત્યારે એની પાસે બેસી કહેતા કે 'આ મહમુદની છેલ્લી છાવણી છે' (આખિરતનો કયામત સુધીનો કાયમી વસવાટ છે.)

સરખેજની મસ્જિદ : રોજની સાથે સાથે જ મસ્જિદ પૂરી કરવામાં આવી હતી. એનું વજુ કરવાનું સ્થળ (હોજ) બહાર છે. અને મસ્જિદમાં સ્ત્રીઓ માટેનું મુલુકખાનું પણ છે. ક્યાંય કમાન કે કશું સુશોભન નથી. પરંતુ વધારેમાં વધારે માણસો નમાજ પઢી શકે એ માટે ખૂબ મોટી મસ્જિદ

બનાવી છે. આ મસ્જિદનો અભ્યાસ કરતા તળ (Ground)ના ભાગમાં જે પથ્થર મુક્યા છે તેના ઉપર ઉપરની છતમાં કેવી રીતે લિવાનનું આયોજન કરવું તેમ જ સ્તંભો ઉપર પથ્થરના એ પાટડા કેવી રીતે ગોઠવવા તથા ધુમ્મટના બહારના ઉપલા ભાગમાં કલશ તેમ જ અર્ધ વર્તુળ ભાગ કેવો બનાવવો એ બતાવતા રેખાંકન કોતરેલા છે. સાથે સાથે પાટડાના રેખાંકન તેમ જ શીર્ષ વગેરે રજૂ કરતા રેખાંકન છે. મસ્જિદને મિનારા નથી.

મોટા ચોકની પશ્ચિમે સરખેજના સમૂહની મોટી મસ્જિદ છે. અને એનું કદ જુમ્મા મસ્જિદથી જ માત્ર ઉતરતું કહી શકાય એવું મોટું છે. એકી સાથે મસ્જિદનો વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચોરસવાર છે. અને આસપાસ પડાળીઓ છે. મસ્જિદ છેક સાદી છે. એનો મહોરો એક સરખો છે અને બાંધણી થાંભલા તથા પાટડા સાદા છે. આ મસ્જિદમાં કમાન નથી. લિવાનનું માપ ૧૫૦ x ૬૬ ફૂટ છે.

ડૉ. બર્જેસ આ મસ્જિદને સુંદર માને છે અને એને માત્ર આગ્રાની મોટી મસ્જિદથી જ ઉતરતી ગણે છે. ડૉ. બર્જેસ સ્થાપત્યના મોટા વિવેચક છે બાકી સામાન્ય માણસને આ મસ્જિદમાં કોઈ આકર્ષણ દેખાતું નથી.

આમ છતાં સરખેજનો મુખ્ય રોજ અને એનો ચોક, એક બાજુ મસ્જિદ અને બીજી બાજુ મહમુદ શાહનો રોજ અને એ બંનેની વચ્ચેથી તળાવમાં ખૂણો પાડીને કરેલા સુંદર ઘાટના પગથિયાં, અને ત્યાંથી દેખાતો તળાવનો તથા એને કિનારે આવેલા મહેલના ખંડેર તથા દરવાજાનો ભવ્ય દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. ધાર્મિક મકાનો સિવાયનો બાદશાહી સમયનો આ એક નાનો ખંડેર થયેલો ટુકડો પણ રમ્ય લાગે છે. અને તળાવ જ્યારે પાણીથી ભરેલું હોય ત્યારે અમદાવાદની નજીકના એક સર્વાંગ સુંદર સ્થાન તરીકે આ સમૂહને કહી શકાય એવું એ આકર્ષક છે. તળાવનું ગરનાળું અને ગરણી કાંકરિયાની પેઠે સુંદર નક્શીથી ભરેલા છે.

સરખેજના અન્ય રોજઓનું સંકુલ : સરખેજના આ રોજની બહાર એક મોટો રોજ છે તે કોનો છે તે જણાવ્યું નથી. એની પશ્ચિમે એક નાની સુંદર મહેરાબની કોતરણીવાળી મસ્જિદ છે અને એને કલંદરની મસ્જિદ કહે છે. એ માટે આધાર મળતો નથી. ગુજરાત સલ્તનતના અંત ભાગમાં હબસી અમીરો અને મોગલાઈમાં મીરઝાં અઝીઝ કોકા સરખેજમાં દટાયા છે. - કબર છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે. બીજા પણ ઘણાં અમીરોએ સરખેજમાં દફન થવાનું પસંદ કરેલું છે. રોજની આસપાસ ખંડેરો નજરે પડે છે. સંત અહમદ ખટ્ટુના રોજથી થોડે દૂર અમદાવાદની સ્થાપનામાં ભાગ લેનાર બાર બાવાઓમાંના એક બાવા અલીશિરનો રોજ છે.

સરખેજ : તે સમયના નાના નગરોનો વિચાર કરીએ તો સરખેજ હજુ સુધી એના જૂના અવશેષ સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે આ નગર ગળીના

પચાસમી રચનાતિથિ તરફ ધસમસતા ગુજરાતના આ મહાભારત સવાલોના, ભલા, કયા 'નાથ' જવાબ આલશે ?

ગઈ ૯ ઓગસ્ટે, અમદાવાદ ખાતેના ઈન્ડમ ટેક્સ ચોક પાસે, પ્રબુદ્ધ શહેરીઓના દેખાવો યોજાયા હતા, તેનું એક દૃશ્ય. રાજ્યમાં ચોમેર સવાલો અને અપત્તિઓ જ દેખાઈ રહ્યાં છે. સાધારણ લોકો પોતાને કાવે ને સમજાય તે રીતે એની વિરુદ્ધ પોતાનો ગુસ્સો અને વેદના વ્યકત કરી રહ્યાં છે. ક્યાંક મોરચા - તો ક્યાંક રેલીઓ કે દેખાવો કે ચક્કાજમ કે રસ્તા રોકો - લોકશાહી દબે એ બધાં સામે લોકોનો અવાજ ઉઠાવે છે. જો કે રાજકીય - શાસકીય અગ્રવર્ગ ભગતી-સળતી ને ભ્રામક વાતો આગળ કરી એને નાકામ કરવાની કોશિશમાં માલુમ પડે છે. આ સંજોગમાં આ 'લોક અવાજ' ને 'લોક-ચળવળ' - એને જીવાળમાં ફેરવવા, બધા સાથે રાજ્ય-જિલ્લા-તાલુકા સ્તર સુધી સંવાદ અને સંપર્કને એક ચાક્રે સ્પષ્ટ દિશા તથા નક્કર પરિણામ તરફ લઈ જઈ શકાય એની શોધમાં તે જ દિવસે નાગરિક સંમેલન મળ્યું હતું, તેમ જ રાજ્યના બધા પ્રશ્નો અને દૂષણોને રાજ્ય છોડવા હાકલ કરવામાં આવી હતી.

ધંધા માટે જાણીતું હતું તેમ જ યુદ્ધ ક્ષેત્ર પણ હતું. અત્યારે રોજની આસપાસ ઘણાં મકાનોના અવશેષ જોવા મળે છે. તેઓના ઘણાં સુંદર ઈંટકામ, કમાનો, જુદી જુદી જાતની કમાનોની ઈંટ અને ચૂના કોંક્રિટની રચના તેમ જ એના ઉપરનું ઉત્તમ ચૂનાનું પ્લાસ્ટર હજી ય ઘણાં મકાનોને જિવાડે છે. રોજ પાસે જતાં પહેલાં જમાણી બાજુએ એક નાનકડું રોજ જેવું ઈંટીરી રચનાનું ધુમ્મટવાળું ચોરસ મકાન છે તે આ કાળનું જ છે. એનો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરતા ઈંટ કામમાં અને ધુમ્મટ બનાવવામાં પ્રામ સિદ્ધિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે.

સરખેજ પ્રાચીન સ્થળ છે અને સાબરમતી પુરાણમાં એનું નામ શ્રીક્ષિત્ર છે. સરખેજ અને એના મકાનોના સમૂહ એ એક એવું સુંદર સ્થળ છે કે અમદાવાદના ઈતિહાસ પ્રેમી લોકોએ અહીં સહેલગાહનું સ્થળ બનાવવું જોઈએ અને તળાવને એક કાંઠે આવનારને સગવડ પડે એવું મકાન બાંધી સમાજની રસવૃત્તિને પોષવી જોઈએ.

મહાન અંગ્રેજ કવિ વડ્ડવર્થ કહે છે. તેમ 'A THINK OF BEAUTY IS A FOR EVER.' ફરીવાર કહેવાનું મન થાય છે કે આવા સૂઝી સંતના સાનિધ્યમાં વધારે લોકો રહે, તેઓના ઉપદેશ બરાબર સમજે અને જીવનમાં ઉતારે તે બહુ જ જરૂરી છે. ઈમારત, સ્થાપત્ય, મકાનોના સમૂહ ઐતિહાસિક ધરોહર છે. તેમનું જતન કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે. ફક્ત પુસ્તકોનો આધાર, કે શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા નજર સમક્ષ ઈમારતોને જોતા ઐતિહાસિક તથો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. ભણેલ કે અભણ દેશી કે વિદેશી નજર સમક્ષ જોઈ વધારે પ્રભાવિત થાય છે.

આ રોજની જયારત માટે રોજના સેંકડો માણસો આવે છે. ઐતિહાસિક ઈમારતો જોઈ

ઈતિહાસ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે રોજની રૂબરૂ મુલાકાત લઈ ને સ્થાપત્યને જોઈ આ લખવા પ્રેરાયો છે. જોથી આપણા દેશના લોકો હિન્દુ-મુસ્લિમ સમાજના લોકો પોતાની ઐતિહાસિક ધરોહરને બરાબર સાચવે અને તેનું જતન કરે તેવી અભ્યર્થના.

નોંધ : ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના ૨૫માં અધિવેશન જયપુરમાં તા ૧૯-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ વંચાયેલો નિબંધ

સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો : ડૉ. રસેશ જમીનદાર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
- (૨) ગુજરાતમાંની ઈસ્લામી સલ્તનતનો ઈતિહાસ, (ઈ.સ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૭૩ સુધી) : સ્વ. ડૉ. છોટુભાઈ નાયક - ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, અમદાવાદ
- (૩) ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ, ગ્રંથ - ૫ સલ્તનત કાલ : ભો.જે. વિદ્યાલય અમદાવાદ-૯
- (૪) સિરાતે અહમદી ગુજરાતી અનુવાદ
- (૫) મિરાતે સિફંદરી ગુજરાતી અનુવાદ : સરખેજ રોજ કમિટી : ડિવિઝન પબ્લિકેશન એન્ડ લાઈબ્રેરી, અહમદાબાદ
- (૬) અહમદાબાદના ઓલીયા ગુજરાતી
- (૭) ગુજરાતના ઓલીયા ગુજરાતી
- (૮) અહમદાબાદના રૂહાની સ્થાપકો (ઓલિયા) (ચાર અહમદ અને બારા બાબા) : ગુજરાતી પ્રકાશક, એન.બી.એસ. બુક ડીપો, અહમદાબાદ-૧
- (૯) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ , ઈસ્લામ યુગ ખંડ-૨ અને ૪, ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ.

[Ghanchiwaad, JAMNAGAR - 361 001, Gujarat, India]

વાર્તાકાર નૂરબાનુ મણિયારનું નિધન

ઈંગ્લેન્ડનિવાસી વાર્તાકાર નૂરબાનુ મણિયારનું ૫ ઓગસ્ટ ૨૦૦૯ના પાટનગર લંડનના ઉપનગર વેમ્બલી ખાતે, લાંબી માંદગીને કારણે દુઃખદ અવસાન થયું છે. એમનું વય ૬૮ વર્ષનું હતું. એમનાં પાર્થીવ દેહને, એમની માતાની પડખે જ, અમદાવાદના શાહીબાગમાં આવ્યા કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવામાં આવ્યો હતો. પવિત્ર સ્વભાવનાં નૂરબાનુબહેન ઈસ્લામી સાહિત્યનું ઊંડું અધ્યયન કરતાં રહેતાં. એમણે ગુજરાતી સાહિત્યને મુખ્યત્વે બે વાર્તાસંગ્રહો : 'અધૂરું સ્વપ્ન' ને 'પુથીના રંગ' આપ્યા છે.

એમના પતિ, મોઈનુદ્દીનભાઈ મણિયાર, ખુદ, એક લેખક રહ્યા છે. એમણે ય અનુવાદને ક્ષેત્રે, કોશ ક્ષેત્રે ધ્યાનાકર્ષક કામ આપ્યું છે. દંપતીને સંતાનમાં બે દીકરીઓ અને એક દીકરો છે.

"ઓપિનિયન" પરિવાર, દિવંગત લેખિકાને સ-આદર આપરી સલામ બક્ષે છે. ને શેષ પરિવારને સાંત્વન.

"ખૂબ જ આઘાતકારી સમાચાર !" અમેરિકાથી પ્રકાશિત વાર્તા સામયિક "ગુજન"ના તંત્રી આનંદરાવ લિંગાયત લખતા હતા. 'છપાઈના વ્યવસાયમાં છું, તેથી મેં અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ વાંચી છે. પરંતુ નૂરબાનુબહેનના, ટૂંકી વાર્તા લખવાના કસબમાં ઊંચાઈ ભાળી હતી. "ગુજન"માં એમની કેટલીક વાર્તાઓ પ્રકાશિત કરી હતી. વાર્તા કહેનાર એક સારા કસબીને આપણે ગુમાયાં છે.

'એમનું લેખન અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયું છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી. વિશાળ જગતને એમની વાર્તાઓનો પરિચય મળે તે બહુ અગત્યનું છે. મોઈનુદ્દીનભાઈને મારી દિવસોજ પહોંચાડજો.'

અમેરિકાનિવાસી લેખક હરનિશ જાનીએ દિવસોજના સંદેશમાં કહેલું : 'થોડા વખત પહેલાં એમનો વાર્તાસંગ્રહ 'પુથીના રંગ' મળ્યો હતો અને લાગલા મેં એમની સાથે ફોન પર વાતો કરી. અમે બન્નેએ જુદી જુદી વાર્તાની ખૂબીઓ વિષે વાતો ય કરી. એમને ખૂબ આનંદ થયો. અઘ્ઘાતાઘ્ઘા એમને જન્મતમાં શાંતિ બક્ષે અને પરિવારને દુઃખ સહન કરવાની હિમ્મત બક્ષે.'

કોણ કહે છે ગુજરાતી ભાષા મરવા પડી છે ? અરે, એ તો અંગ્રેજી વચ્ચે જીવતી રહે છે !

આજે મોટા ભાગના તળ ગુજરાતીઓ અને ઘણા ભાગના વિદેશ વસતા ગુજરાતી પ્રેમીઓને મોઢે સાંભળવા મળે છે કે, આપણી માનુભાષા આપણાં જ બાળકો નથી બોલતાં, પંજાબીઓ, મુસ્લિમો કે બંગાળીઓની જેમ ગુજરાતીઓના ઘરમાં એમનાં સંતાનો પોતાની મૂળ ભાષા બોલતાં ઓછાં સંભળાય છે. હવે ગુજરાતી સાહિત્ય ખાસ સાડું રચાતું નથી અને જે કંઈ લખાય છે તે કોઈ વાંચતું પણ નથી. તળ ગુજરાતમાં અંગ્રેજી માધ્યમના શિક્ષણને કારણે ગુજરાતી ભાષાને ઘર આંગણેથી જ દેશવટો મળવા લાગ્યો છે. આ દેશમાં વસવાટ કરવાને કારણે આપણી બીજી અને ત્રીજી પેઢીને ગુજરાતી બોલવા, વાંચવા અને લખવાની તક ન મળે અને જરૂર ન પડે એટલે બહુ થોડા વખતમાં એનું અસ્તિત્વ ભુંસાઈ જશે.

આ અને આવાં અનેક ઉચ્ચારણો માનનીય અને સન્માનનીય મહાનુભાવો અને અન્ય જનસામાન્ય વ્યક્તિઓને મુખેથી સાંભળીને મને પણ એક દિવસ ગુજરાતી ભાષા બોલનાર પ્રજા પોતાની ભાષા સાથે કાળની ગર્તામાં ખોવાઈ જઈ રહી છે એવો અનુભવ થવા લાગ્યો. એ જાણે દુઃસ્વપ્ન હોય તેમ વિચાર માત્રથી પસીનો વળી ગયો એટલે મનને શાંત કરવા ગુજરાતીમાં પ્રસારણ કરનાર રેડિયો (એનું નામ ન આપું એમાં જ સહુનું હિત છે) ચાલુ કર્યો. એના પર કોઈ ડોક્ટર સાથેની પ્રશ્નોત્તરી સાંભળી, જે પ્રસ્તુત કરું છું :

મુલાકાતી : નમસ્તે ડોક્ટર ----- સાહેબ. હું તમને અમારા કાર્યક્રમમાં Welcome કરું છું.

ડોક્ટર સાહેબ : Thank you ----- ભાઈ.

મુ. : તો, આજે આપ Asiansમાં વધતી જતી heart disease તથા cancer વિષે અમારા audienceને થોડી information detailમાં આપવા પંધાર્યા છો.

ડૉ. : હા, હવે આ દેશમાં ઘણા research થયા છે, જેનાથી prove થયું છે કે આ life style related diseases Asian લોકોમાં ઘણા percentagesમાં જેવા મળે છે.

મુ. : તો આવા diseases ન થાય એ માટે આપનું શું suggestion છે?

ડૉ. : આપણે Asian લોકોએ fatty food ખાવાનું કમ કરવું જોઈએ, exercise increase કરવી જોઈએ અને addictive drugs less પ્રમાણમાં લેવા જોઈએ.

મુ. : Cancer વિષે ડોક્ટરને વાત કરતાં ઘણા લોકોને fear લાગે છે અને પોતાના કુટુંબીઓને કહેવામાં પણ hesitate કરતા હોય છે. આને માટે આપનો શું opinion છે?

ડૉ. : કોઈ પણ personને પોતાના શરીરમાં કંઈ પણ unusual feel થાય કે તરત ડોક્ટરને

consult કરવા જોઈએ. તમારી બધી વાત confidential રહેશે. વળી તમે તમારા familyને વાત નહીં કરો તો એ લોકોને ઘણો shock લાગશે.

મુ. : ઘણા patients operations અને medicineથી રૂંદે છે. એની side effectsથી ગભરાય છે, તેને માટે આપની શું advise છે?

ડૉ. : હવે ઘણી treatment અને drugs ખૂબ જ test થયેલ હોય છે. વળી diseaseથી થતા death કરતાં એની side effect ઓછી risky હોય એટલે એનાથી fear ન રાખવાની મારી advise છે.

આફ્રિકાની સફર

શનિવાર, ૫ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ બપોરે

૨.૦૦ વાગ્યે મળનારી 'ગુજરાતી સાહિત્ય

અકાદમી'ની આગામી જાહેર વાચકસભામાં,

તાજેતરની આફ્રિકા ખંડની યાત્રાએથી પાછા ફરેલા

"ઓપિનિયન"ના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણી સાથે ગોષ્ઠિ

થશે. આ વાદ-સંવાદ બેઠકનું સંચાલન ભદ્રાબહેન

વડગામા કરશે. સ્થળ : 95 High Road,

Willesden Green Library, Willesden Green, LONDON NW10 2SF.

આ પ્રશ્નોત્તરીથી મુલાકાત લેનાર સજ્જને દાવો કરેલ એ પ્રમાણે શ્રોતાઓને અમુક રોગો વિષે વૈજ્ઞાનિક અને વૈદકિય માહિતી મળી હશે કે પછી પ્રશ્નો જ એવા પુછાયા કે શ્રોતાઓને માત્ર જીવલેણ રોગો થતા ટાળવા શું ન ખાવું અને જે એવી તકલીફો થાય જ તો એનો સામનો કેમ કરવો એના વિષે વધુ સમજણ મળી હશે, એનો નિર્ણય લેવાનું વાચકો પર છોડું છું, પણ મને શાતા જરૂર વળી કે આટલા બધા અંગ્રેજી શબ્દો વચ્ચે આપણા ગુજરાતી શબ્દો એવા તો શોભતા હતા!

આ અનુભવ થયા પછીના થોડા દિવસે મારે હિન્દી, ગુજરાતી અને પંજાબી ભાષા શીખવનાર એક શાળામાં જવાનું થયું. ત્યાં નીચે મુજબના બે સંવાદો સાંભળવા મળ્યા :

સંવાદ નંબર ૧ :

મમ્મી: સુનીતા, you go to ગુજરાતી classes, પછી હું ઘરે જાવ છું અને તને હીરેનની mum લઈ આવશે, ok?

સુનીતા : But mum, મને એ like ના થાય

મમ્મી : Why બેટા?

સુનીતા : ઈ drive બવ fast કરે છે.

મમ્મી : મને આજે understand કર.

આપણે ઘરે guest આવે છે, મારે shopping અને cooking કરવાનું છે. તો Hiren's mum is trying to help me. જે સુનીતા, You are a good girl. આ લે તારા teacherને તારું picture

બતાવજે. See you later.

આખર મમ્મીની વાત understand કરીને સુનીતા ગુજરાતી learn કરવા ગઈ એટલે મને good feeling થઈ.

સંવાદ નંબર ૨ :

નિશા : Hi શોભના, how are you? તારી daughterને ગુજરાતીના classમાં drop કરી દીધી?

શોભના : Yes, પણ જોને now a days એને ગુજરાતી learn કરવાનું enjoy નથી થાતું. કદાચ નવા teacher સાથે એને બવ adjust નથી થાતું.

નિશા : પણ જોજે હોં તું એને ગુજરાતી class stop કરવા ન દેતી. આપણા children જરા ય ગુજરાતી ન બોલે તો આપણને કેવું થાય? એવું લાગે તો થોડા દિવસ તારી મમ્મીને ઘેર send કરી દે તો હમાણાં શીખી જશે અને તારે એની ક્યકચમાંથી relief થાય.

શોભના : હા, એ સાચું. અરે નિશા, તને પલ્લવીના કંઈ news મળ્યા? એનું baby તો બે week પહેલાં due હતું. I hope એને બધું all right હોય. તારો આવતા weekનો શું plan છે? યલને એકાદ movie જોવા જઈએ.

નિશા : મને તો જવું ગમે, પણ મારા in lawsને ઘેર મહેમાન આવવાના છે એટલે મારે shopping અને cookingમાં help કરવા જવાનું છે.

શોભના : Ok, તો એમ કહેને કે તારે મોટી feast પણ જમવાની છે

નિશા : નારે મારા mother in law એમ મને dinner માટે નહીં invite કરે. કામ કરાવે, પણ જમાડે નહીં. Some times I feel સાલું આના કરતાં તો નજીક ના રહેતાં હોત તો સાડું હતું.

શોભના : તો એમ કરને, ત્યાં તું cook કરી લે પછી આપણે movie જોવા જઈએ અને બારે જ dinner લઈ લઈએ.

નિશા : Ok, તો sure, આપણે next Saturdayના મળીએ.

આમ પોતાનાં સંતાનો ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણથી વંચિત ન રહી જાય તેની ખેવના કરતી બે ગરવી ગુજરાતીઓનાં સંભાષણમાં પણ મેં અગણિત અંગ્રેજી શબ્દો વચ્ચે ભલે થોડા દબાઈને, પણ જીવિત રહેલા ગુજરાતી શબ્દો સાંભળ્યા એથી રાહત અનુભવાઈ. એટલે જ તો કહું છું કે ભાઈઓ અને બહેનો, ગુજરાતી મરવા પડી છે એવું અપશુકનિયાળ વચન બોલશો નહીં. જ્યાં સુધી આવા અંગ્રેજી વાક્યોમાં ક્યાંક ક્યાંક પણ ગુજરાતી શબ્દો ડોકિયાં કરી જાય છે ત્યાં સુધી તેના જીવિત રહેવાની આશા ગુમાવશો નહીં.

તો, take care અને see you later!

પરણ્યો ન હતો, ત્યાં સુધી માનતો કે મારી બા જેવું બાર્ગેઈનિંગ કોઈ ન કરે. નસીબનો બળિયો કે પત્ની અમદાવાદની મળી. એટલે મારા જીવનમાં ભાવતાલ તો રહ્યા જ. હવે અમદાવાદ એ ગામનું નામ નથી. અમદાવાદ એ સ્વભાવ છે. કદાચ એમ હોય કે અમદાવાદ હંમેશાં વેપારી ગામ રહ્યું છે. વળી એ છે, બધી જાતના વેપારથી ધમધમતું ગુજરાતનું મુખ્ય નગર. અને વેપારીઓનો ધર્મ નફો કરવાનો - કોઈ પણ પ્રકારે. બાર્ગેઈન એ વેપારનું જ એક અંગ છે. અમદાવાદમાં વેપારીઓ તો હતા જ અને એમાં ભળ્યા પોલિટીશિયનો જેમનો ધર્મ પણ નફો કરવાનો. એટલે બાર્ગેઈનની વાત આવે તો ગુજરાતને અમદાવાદ યાદ આવે ! ખરેખર તો અમદાવાદ કંજૂસાઈ માટે વખણાય છે. અમદાવાદે આપણને કંજૂસાઈના જોક્સ આપ્યા. અને તે અમદાવાદીઓએ જ બનાવ્યા છે. એટલે એમ કહેવાય કે અમદાવાદીઓમાં સેન્સ ઓફ હ્યુમર તો છે જ.

મારી બાની વાત કરીએ તો એને માટે કહેવાય કે એણે જીવનમાં કોઈ પણ વસ્તુને વેપારીએ કહેલી પહેલી કિંમતે કદી લીધી નહોતી. એણે હંમેશાં ભાવતાલ કરીને ઓછી કિંમતે વસ્તુ લીધી છે. એમ કરતાં વેપારીનો જીવ લેવો પડે તો તે લે. હવે મારી પત્ની પણ તેમ કરે છે. ઈંડિયામાં નહીં પણ અમેરિકામાં. પત્નીને બદનામ નથી કરતો પરંતુ વખણ કરું છું. આ એક ગુણ છે. પત્ની જ શા માટે ? હવે તો હું પણ કશું સેલમાં ન હોય તો નથી ખરીદતો. પત્નીએ શિખવાડ્યું છે કે - સેલ વિનાની વસ્તુઓ મૂરખાઓ ખરીદે. અથવા જુવાનિયાઓ ખરીદે કે જે બીજાના પૈસા વાપરે છે. વધુ પૈસા આપીને લાવનાર પાસે પૈસા વધુ હશે પણ બુદ્ધિ તો નથી જ. જે મોટા મોટા સ્ટોર વ્યાજબી ભાવે વસ્તુ વેચતા હોત, તો તેમને 'સ્પેશિયલ સેલ' કાઢવાનો વારો જ ન આવે. હવે આ સેલ મારા જેવાને ભાવતાલની રક્કમમાંથી બચાવી લે છે. મારી બા કે પત્ની કોઈની સાથે ભાવતાલ કરે તો હું દૂર ખસી જતો - 'આ સ્ટ્રીને હું ઓળખતો નથી.' એવા ભાવ સાથે. એમના આ વર્તનથી મને શરમ આવતી. તો હવે અમેરિકામાં, આ સેલ તો મારા જેવા માટે આશીર્વાદ સમાન છે. મારા વડાલા ! સામેથી જ ભાવ ઓછા કરતા જાય. 'કિસ્મસ' અને 'થેક્સ ગીવીંગ' જેવા તહેવારોના સેલથી ન અટકતા તેઓ 'મિનેજર્સ સ્પેશિયલ' અથવા 'કસ્ટમર્સ એપ્રિસિયેશન સ્પેશિયલ' સેલના બહાના હેઠળ ભાવ ઓછા કરતા જશે. હવે આ વાત જાણ્યા પછી જે આપણે મૂળ ભાવે લઈને બેસી ગયા હોઈએ, તો મૂરખમાં ખપીએ ને !

ત્યારે હું હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો. અમારા ગામમાં, મોટા શહેરોમાંથી ફેરિયાઓ કાપડની ફેરી ફરતા. એક વખતે એક ફેરિયાએ પોતાની ગાંસડી અમારા ઓટલે મૂકી. અમારો ઓટલો મોટો અને ચોખ્ખો. ફળિયાની આઠ દસ સ્ટ્રીઓ ભેગી થઈ અને માલ જેવા લાગી. તેમાં મારી બા પણ ખરી. મારી બાને એક સાડી ગમી. પેલાએ તેના પિસ્તાલીસ રૂપિયા કહ્યા. મારી બા કહે કે 'પાંચમાં આપવી છે?' બીજી સ્ટ્રીઓને થયું કે સુશીલાબહેન મશકરી કરે છે. પેલાએ ધીમેથી કહ્યું, 'ચાલો, તમારા ઓટલે હું બેઠો છું. ચાલીસમાં આપીશ.' મારી બા કહે, આ સાડીના પાંચથી વધુ ના હોય. આ દરમિયાન હું અંદરથી આ ખેલ જોતો હતો. પાંચ મિનીટ પછી પેલો બોલ્યો. 'બહેન, ચાલો પાણી પીવડાવી દો તમને ત્રીસમાં આપીશ.' બાના ઈશારે હું પાણી લઈ આવ્યો. મારી બા હવે ઢીલી થઈ. કહે કે 'ચાલ છ રૂપિયામાં આપ.' અને રક્કમ આગળ ચાલી. આ ગાળા દરમિયાન ફેરિયો બીજી સ્ટ્રીઓને સાડીઓ વેચતો. અમારા પાડોશી લીલુ કાકીને પણ સાડી ગમી. પેલો ફેરિયો કહે 'ચાલો બહેન, વીસ આપજો.' અડધા કલાકે મારી બા કહે કે 'મારી ફાઈનલ કિંમત નવ રૂપિયા'. ભગવાન જાણે, પણ પેલો ફેરિયો માની ગયો. અને કહે કે 'ચાલો બહેન, બ્રાહ્મણનું ઘર છે. નવ રૂપિયે સોદો નક્કી.' તો મારી બા કહે કે 'હવે મારે સાડી નથી લેવી.' ઓટલા પર સૌ ચમક્યા. મારી બા કહે કે 'જે સાડી પિસ્તાલીસની હતી તો તું નવમાં આપવા તૈયાર કેમ થયો? સાડીમાં જરૂર કાંઈ ખોટ છે.' આવા ભાવતાલ કરીને મારી બા રિઠ્ઠી થઈ ગઈ હતી. પછીથી તે સાડી લીલુકાકીએ લીધી હતી. અને બીજા દિવસે ખબર પડી કે તે સાડીમાં વચ્ચે સાંધો હતો. હવે મારી બામાં આ ભાવતાલની આવડત આવી ક્યાંથી?

મારા દાજીબાપુ, મારી બાના બાપુ, તો છોટાઉદેપુરના. પરંતુ બાર્ગેઈનની બાબતમાં અમદાવાદીને પણ પાછળ પાડે. કંજૂસાઈ અને ભાવતાલ એ બે જુદી વસ્તુ છે. ભાવતાલ એ હોશિયારીની નિશાની છે. દાજીબાપુ તુવેરની દાળ માટે મારા જેવા ધરના કોઈ છોકરાને મોકલીને પાંચ કરિયાણાની દુકાનોમાંથી દાળના નમૂના મંગાવશે. અને તેમાંની પસંદગીની દાળનો ભાવ પૂછાવશે. પછી એ પોતાનો ભાવ ગાંધીની દુકાને કહેવડાવશે. પછી ગાંધી આપણને નવો ભાવ કહેશે. દાજી બાપુ પોતાનો ફાઈનલ ભાવ વેપારીને કહેશે. વેપારી વકીલ સાહેબનો બોલ પાડશે. હવે આ બધું કામ ધરના હિંચકા પર બેસીને આપણી પાસે કરાવશે. જ્યારે મને મોકલે ત્યારે દાજીબાપુ કહેતા કે 'આ રીતે ભાણો ભાવતાલ કરતાં શીખો.' અને આ ભાણો એ શીખ્યો કે ભાવતાલ કરીને આપણો સમય અને વેપારીનો મિજાજ બગાડવો નહિ.

હવે આ મારા દાજીબાપુ જ્યારે ખોટી જગ્યાએ ભાવતાલ કરવા જતા ત્યારે એમની ભાવતાલની વૃત્તિ કંજૂસાઈનું સ્વરૂપ પકડી લેતી અને તે હાંસીપાત્ર બનતા.

મારા નાના મામાના લગ્નમાં ક્યું બેન્ડ મંગાવવું તેનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એમણે ગામનાં ત્રણ બેન્ડ જોડે ભાવતાલ કરવા માંડ્યા. રાષ્ટ્રીય બેન્ડ એમને ન ફાવે કારણ કે તે ચાલીસ માણસોનું બેન્ડ અને ત્રણસો રૂપિયા માંગે. એમને માટે એ નકામું. ત્યાં ભાવતાલનો તો સવાલ જ નહોતો. અને ત્રણસોમાંથી કોઈ પચાસ પર થોડું આવવાનું છે? બીજું હતું 'સાબલા મિયાં બેન્ડ'. તેનું દુ:ખ એ હતું કે તેમાં છ મ્યુઝિશિયન હતા અને તેઓ એક બાપના છ દીકરા હતા. તેમના પર બહુ ભરોસો ન રખાય. બાપને શરદી થઈ હોય તો કોઈ પણ દીકરા ન આવે. એક વખતે ગણપતિ સ્થાપન વખતે તેમને પતાસા નહોતા મળ્યા ત્યારે રિસાયા હતા. છેવટે લાડુ પુરી જમાડવા પડ્યા હતા. એટલે દાજીબાપુની નજર જુવાન છોકરાઓના બંસી બેન્ડ પર હતી. એમનો ભાવ સો રૂપિયા હતો પણ વકીલદાદાને કોન્ટ્રીડન્સ હતો કે પચાસ પર લાવી દેશે. બંસી બેન્ડનો લિડર એક જુવાનિયો હતો. દાદા ભાવ ઉતારવાની વાત કરતા ત્યારે તે કહેતો કે 'દાદા, બેન્ડમાં અમે દસ જણ. અમને દસ દસ રૂપિયા તો મળવા જોઈએ ને!' દાદા કહે કે 'ચાલ, બે માણસ ઓછા લાવજો. અંસીએ માની જા.' પછી થયું પણ તેમ જ વરઘોડામાં આઠ માણસનું બેન્ડ આવ્યું. જ્યારે બેન્ડે મેરા જૂતા હૈ જાપાની વગાડવાનું ચાલું કર્યું તો બધી બંસરીઓમાંથી તીણા ફૂંકના અવાજ આવતા. બધું બેસુરું લાગતું. આપણને લાગે કે કાંઈક વાગે છે - પણ તે આપણા માથામાં. કોઈને સમજ ન પડે કે આનું સરસ બેન્ડ એકાએક બેસુરું કેમ થઈ ગયું. પછી સમજાયું કે બેન્ડમાં ડરમ અને ઢોલ નહોતા. હવે રિધમ વિના સૂર ક્યાંથી જામે? અને બંસરી બેન્ડમાંથી બે માણસ ઓછા તો થયા પણ ગીતમાંથી રિધમ પણ ઓછી થઈ. મારા મોટા મામાએ તેમને બીજા ત્રીસ આપ્યા તો બે માણસો અંદર જોડાયા. એમને બોલાવાની બહુ તકલીફ ન પડી તેઓ ગલીને બીજા છેડે બીડી પીતા બેઠા હતા અને બોલાવવાની રાહ જોતા હતા.

અમેરિકામાં કંજૂસાઈ, હોશિયારીમાં ખપે છે. સિત્તેરના દાયકામાં જ્યારે જગતની સૌથી મોટી બેંકો અમેરિકામાં હતી ત્યારે બેંકોમાં જે ખાનું ખોલાવીએ તો બેંક, ટોસ્ટર કે સૂટકેસ જેવી મજાની ભેટ આપતી. એક બેંક તો વળી ફૂંકત સો ડોલર જમા કરાવીએ તો એક ખુરસી ભેટ આપતી. ઘણાં ગુજરાતી ફેમિલિ સો સો ડોલરના જુદા જુદા નામે ખાતા ખોલાવી છ છ ખુરસીઓ લઈ આવ્યા હતા. અને પછી એક ટેબલ લાવી, ડાઈનિંગ સેટ બનાવી દીધા હતા. અને આવી ભેટ આપવાનું બેંકોને આ જમાનામાં ન પોષાય. તેમ છતાં રવિવારના છાપાં જાત જાતની કૂપનોથી ભરપૂર હોય છે. એટલે બાર્ગેઈનના ચાન્સીસ રહેતા નથી, અમુક કૂપનો 'બાય વન, ગેટ વન ફ્રી'ની હોય છે. દુકાનદાર સામેથી જ કહે કે તમારે અડધા ભાવે વસ્તુ જોઈતી હોય તો એકનો પૂરો ભાવ આપો અને બીજી વસ્તુ મફત લો. તમને વસ્તુ અડધા ભાવે પડશે અને અમારી બે વસ્તુ ખપશે. તમે પણ હેપી, અમે પણ હેપી; અને બાર્ગેઈન દેવતા પણ હેપી.

4 Pleasant Drive, Yardville. NJ 08620. U.S.A.
e.mail - harnish5@yahoo.com.

‘ખ્યોર ગુજરેરિયન !’ .... હોં ભઈ ! – – આપણે ગુજરાતીઓ .....

હોટેલમાં કોઈ ચા મંગાવે અને ચામાં માખી પડે તો શું થાય .... ?

(1) ચોખ્ખાઈનો આગ્રહી બ્રિટિશર ચા વગર, ભરેલો કપ તરછોડીને જતો રહે.

(2) 'કેર-ફ્રી' સ્વભાવવાળો અમેરિકન, ચામાંથી માખી કાઢી, ચા પી જાય.

(3) 'ચાલુ' સ્વભાવવાળો ઓસ્ટ્રેલિયન ચા ઢોળી, કપ લઈને જતો રહે.

(4) 'ચિત્ર-વિચિત્ર' ખાનારો ચીનો માખી ઊપાડીને ખાઈ જાય.

આ સમયે એક 'મહાન વ્યક્તિ' ત્યાં હાજર હોય તો એ શું કરે ખબર છે? એ 'મહાન' વ્યક્તિ બ્રિટિશર પાસેથી તરછોડેલી ચાના પૈસા લે. એણે તરછોડેલી ચા અમેરિકનને વેચી દે, કપ ઓસ્ટ્રેલિયનને વેચી અને અને માખી ચીનને વેચી દે! બધાના પૈસા ખિસ્સામાં મૂકી ઘર ભેગો થઈ જાય. આ સોલિડ ગણતરીબાજ મહાન વ્યક્તિ એટલે કોણ ખબર છે ? આ અદ્ભુત, જોરદાર મહાનુભાવ એટલે 'ગુજરાતી' !

આખી દુનિયામાં 'વર્લ્ડ બેસ્ટ વેપારી'નો જેને એવોર્ડ મળેલો છે, તે છે – હું, તમે અને આપણે બધા – 'ગુજરાતીઓ', પણ આપણે માત્ર વેપારી જ નથી, વેપારીથી પણ વિશેષ છીએ. આપણો સ્વભાવ, આપણી આદતો, આપણી ખાસિયતો આપણને બીજાથી નોખાં અને જુદાં બનાવે છે. તો ચાલો આપણે ગુજરાતીઓ કેવા છીએ, એની ચર્ચા આજે એરણ ઉપર ચઢાવીએ.

આપણા ભારત દેશનો નકશો જુઓ તો એમાં પશ્ચિમ છેડે ઉસતાં મોઢાના આકારવાળું રાજ્ય દેખાશે. આ હસતું મોઢું એટલે આપણું ગુજરાત અને તેમાં વસતા સાડા પાંચ કરોડ હસતાં મોઢા એટલે આપણે ગુજરાતીઓ, પણ ગુજરાતીઓ માત્ર ગુજરાતમાં જ વસે છે, તે માનવું ભૂલભરેલું છે. ગુજરાતીઓ આખી દુનિયામાં બધે જ ફેલાયેલા છે અને બધી જ જગ્યાએ ધંધો કરી 'બે પૈસા' કમાઈ રહ્યા છે.

વિશ્વપ્રવાસે નીકળવાના શોખીન ગુજરાતીઓમાંનો કોઈ સહારાનું રણ જોવા જાય અને ત્યાં તેને ચાની કીટલી ચલાવતો ગુજરાતી મળી જાય તેવું બને ખરું! પેંગ્વિન કે સફેદ રીંછ ઉપર રિસર્ચ કરતો વૈજ્ઞાનિક એન્ટાર્કટિકામાં જાય ત્યારે ત્યાં તેને આઈસ્ક્રીમ પાર્લર ચલાવતો ગુજરાતી મળી જાય એવું પણ બને.

'મનીમાઈન્ડેડ' તરીકે જાણીતા ગુજરાતીઓનો પૈસા કમાવાનો ગાંડો શોખ તેમને દુનિયામાં બધે જ લઈ જાય છે (કાપ્ટેસર કે ગેરકાયદેસર !).. તેમાં ય ફોરેન જવા માટે ગુજરાતીઓનો સૌથી ફેવરિટ દેશ હોય તો અમેરિકા. જેમ વૈજ્ઞાનિકોને મંગળ કે ચંદ્ર પર જવાનું વળગણ

હોય છે તેમ ગુજરાતીઓને કોઈ પણ રીતે અમેરિકા વટી જવાનું વળગણ હોય છે. ત્યાં જઈને ભલે 'કંઈ પણ' કરવું પડે પણ તે માટે તેઓ અહીંયા 'કંઈ પણ' કરવા તૈયાર હોય છે. કેટલાક તો માણસમાંથી 'કબૂતર' બનવા તૈયાર થઈ જાય છે. .. આ 'કબૂતરો'નું અંતિમ લક્ષ્ય ડોલરનું ચણ ચણવાનું હોય છે. (કેમ કે, એક ડોલર બરાબર પરચાલ રૂપિયા થાય, ને ભઈ!) આને જ રિલેટેડ આપણી એક બીજી આદત પણ છે.

આપણને આપણી ગુજરાતી ભાષા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાનું સોલિડ વળગણ છે. યુ નો, આપણે બધા સેન્ટેન્સમાં વિધાઉટ એની રિઝન ઈંગ્લિશ વર્ડઝ ઘૂસાડી દઈએ છીએ. ગમે તેવું ખોટું અને વાલિયાત અંગ્રેજી બોલનારાઓને આપણે બહુ હોશિયાર ગણીએ છીએ. ગુજરાતી સારું બોલતા ના આવડતું હોય તો ચાલે પણ બકવાસ અંગ્રેજી બોલતા તો આવડતું જ જોઈએ, તેવો આપણને ભ્રમ પેસી ગયો છે. બે-ચાર ગુજરાતીઓ ક્યાંક ભેગા થાય તો તેમને અંગ્રેજી બોલવાનો એટક આવે છે. કેટલાક તો અંગ્રેજી છાંટવાળું પહોળાં ઉચ્ચારોવાળું ગુજરાતી બોલતા હોય છે, અને તેનો ગર્વ અનુભવે છે.

(ઓ... કખે... ગાયઝ એન્ડ ગા... લઝ....હું છું...ત...મા...રો.... દો...સ્ત... એન્ડ...હો...સ્ત... વિનુ...વાલિયાત.... એન્ડ તમે લિસન કરી રહ્યા છો...રેડિયો ચારસો વીસ.... ઈ... ટ...સ...રો...કિ...ગ...)

વાદ, ને વળી, સંવાદ

આવી રીતે ગુજરાતી ભાષાના 'સિસ્ટર મેરેજ' કરવા બદલ રેડિયો જોકીઓ અને ટીવી પ્રોગ્રામના એન્કરોને તો ખાસ શૌર્યચંદ્રક આપવો જોઈએ. સરસ-મજની વિપુલ પ્રમાણમાં શબ્દભંડોળ ધરાવતી આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીની સૌથી વધુ અવગણના કરતાં હોય તો તે આપણે પોતે જ છીએ. (અંગ્રેજી શીખવામાં કંઈ જ વાંધો નથી, પણ ગુજરાતી ભાષાને બગાડો એ ખોટું ને, ભઈ ?!)

પરદેશી, પરદેશી ભાષા અને તેની સાથે પરદેશના ખોરાકનું પણ ગુજરાતીઓને અજબ-ગજબનું વળગણ છે. આપણે ત્યાં જે ચાઈનીઝ ખવાય છે તેવું જો કોઈ પણ ચીનો ચાખી લે તો આપઘાત જ કરી લે ! સવાસો કરોડ ચીનાઓમાંથી કોઈએ ક્યારે ય ના ખાધી હોય તેવી એક ચાઈનીઝ વાનગી અહીંયા મળે છે. એ છે 'ચાઈનીઝ ભેળ'. આપણે ઈટાલીના પિઝાના પણ આવા જ હાલ કરી નાખ્યા છે. મજની વાત એ છે કે આપણે ત્યાં ઈટાલિયન પિઝાની સાથે જૈન પિઝા અને ફરાળી પિઝા મળે છે! અને તમને કહી દઉં, બોસ, હવે મેક્સિકન અને થાઈ ફૂડનો વારો છે! થોડા જ વખતમાં આપણે ત્યાં મેક્સિકન મેંદુવડા અને થાઈ ઠંડાઈ મળતી થઈ જશે. (ટૂંકમાં આપણે વિશ્વની કોઈ

પણ વાનગીનું ગુજરાતીકરણ કરવા માટે સક્ષમ છીએ, હોં ભઈ !)

સૌથી વધારે તેલથી લથબથ વાનગીઓ આરોગવાના શોખીન ગુજરાતીઓ ખાવાની સાથે 'પીવા'ના પણ શોખીન છે. આ 'પીવા'નું એટલે શું તે કોઈને સમજાવવાની જરૂર નથી. દાડબંધી હોવા છતાં પણ અહીંયા ખૂબ 'પીવાય' છે. દૂધવાળા અને શાકવાળાની જેમ દરેક પીનારાનો પોતાનો અંગત સપ્લાયર હોય છે; જે હોમડિલિવરી કરી જાય છે. પીવું એ ગુજરાતીઓ માટે મોટું શ્રીલ છે, જેની સાથે આપણે વીરતાનો ભાવ જોડી દીધો છે. ધોનીને આઠ લિટર દૂધ પીધા પછી જેટલો ગર્વ ન થાય તેટલો આપણને બે પેગ પીધા પછી થતો હોય છે. ગુજરાતીઓ અને તેમના પીવાના શોખ પર લખવા બેસીએ તો એક અલગ લેખ લખવો પડે એટલે આ મુદ્દાને અહીંયા જ બોટમ્સ અપ કરી દઈએ.

ગુજરાતીઓનો જીવનમંત્ર છે ખઈ-પીને સૂઈ જવું. ઘણા તો બપોરે ખાધા પછી ચાર કલાક માટે કામ-ધંધા બંધ કરીને આડા પડખે થઈ જતા હોય છે. ગુજરાતીઓની રાતની સૂવાની એક ખાસિયત તો અદ્ભુત છે. આપણે ધાબે-અગાશીમાં સૂવાના શોખીન છીએ.

ઉનાળો શરૂ થતાં વેંત રાત્રે સાડા આઠ-નવ વાગ્યે ગાદલાંના પિંજાઓ લઈ ધાબે ધસી જતા ગુજરાતીઓને નિહાળવા એક લહાવો છે. એવું ના માનશો કે આપણે ઉનાળામાં નવ વાગ્યામાં સૂઈ જઈએ છીએ, આ તો આપણે બે કલાક માટે પથારી ઠંડી કરવા મૂકીએ છીએ. ધાબે ઠંડી પથારીઓમાં સૂવાનું કલ્ચર માત્ર આપણા ગુજરાતમાં જ છે એવું અમારું દૃઢપણે માનવું છે. (મકાનમાં ઘરફોડ ચોરી થઈ જાય એનો વાંધો નહીં, પણ લાખ રૂપિયાની ઊંઘ ના બગડવી જોઈએ, હોં ભઈ!) આટલું ખઈ-પીને સૂઈ જઈએ એટલે શરીર વધી જ જાય ને! ફાંદાળા પુરુષો અને બરાણી આકારની બહેનો ગુજરાતની ધરતીને ધમરોળતી જોવા મળે છે, તેનું કારણ આપણા આ શોખ જ છે. એટલે જ આપણે લેંઘા-ઝભ્ભા અને સાડીઓ જેવા 'ફૂલેક્સિબલ' ડ્રેસ અપનાવ્યા છે, જેથી શરીર વધે તો પણ કપડાં ટાઈટ પડવાની ચિંતા નહીં.

વધેલા શરીરે ટીવી સામે બેસી રમતગમત જોવાનો પણ આપણે ખૂબ શોખ છે. (આ વાક્યમાં રમતગમત એટલે ક્રિકેટ...ક્રિકેટ...અને માત્ર ક્રિકેટ...) 18 વર્ષની ઉંમર પછી ગુજરાતીઓ શારીરિક શ્રમ પડે તેવી કોઈ રમતો રમતા જ નથી. તેમ છતાં ય દરેક બાપ એના દીકરાને અચૂક કહેતો જોવા મળે કે 'અમે, અમારા જમાનામાં બહુ રમતા'તા, હોં ભઈ!'

વધેલા શરીરવાળા ગુજરાતીઓ માટે કસરત એટલે જમ્યા પછી પાનના ગઢા સુધી ચાલતાં જવું

તે. મોઢામાં પાન કે મસાલો દબાવી ક્લાકો સુધી વિષયવિહીન ચર્ચાઓ કરવામાં ગુજરાતીઓની માસ્ટરી છે. પાનના ગદ્દા અને ચાની કીટલીઓ એ ગુજરાતીઓ માટે વૈચારિક આદાન-પ્રદાન માટેના આદર્શ સ્થાનકો છે. સાચો સમાજવાદ આ બે જગ્યાઓએ જ જોવા મળે છે. અહીંયા ગાડી, સ્કૂટરવાળા સાથે જ મજૂર પણ ઊભો રહી ચા પીતો હોય છે. (આ વાત પર બે કટિંગ ચા થઈ જાય, હોં ભઈ!)

દરેક ગુજરાતી મા-બાપને તેમના સંતાનોને ડોક્ટર, એન્જિનિયર કે સી.એ.. બનાવવામાં જ રસ હોય છે. સંતાનોની કરિયર મા-બાપ જ નક્કી કરે છે. કોઈ ગુજરાતી મા-બાપને એવું કહેતા સાંભળ્યા નથી કે 'મારે મારા દીકરાને કલાકાર બનાવવો છે, મારે મારી દીકરીને ચિત્રકાર બનાવવી છે, મારો દીકરો ફોજમાં જશે, મારી દીકરીને એથલેટ બનાવવી છે, મારા દીકરાને ફેલ્સ જોવો તરવેયો બનાવવો છે.' (નાટક-ચેટક, કવિતા, સાહિત્ય-લેખનના સ્વારો ચઢેલા છોકરાંવને તો આઉટલાઈનના કહેવાય છે, હોં ભઈ !)

રૂપિયા કમાવા સિવાય બીજી કોઈ પણ શોખ ન ધરાવતા ગુજરાતીઓનો એક શોખ ખૂબ જાણીતો છે રજાઓમાં ફરવા જવાનો અને તે પણ સાથે ખૂબ બધા નાસ્તા લઈને. જ્યારે અને જ્યાં પણ ફરવા જઈએ ત્યારે ડબ્બાઓના ડબ્બા ભરીને સેવમમરા, ઢેબરાં, ગાંઠિયાં, પૂરીઓ, અથાણાં સાથે લઈને નીકળીએ છીએ. ઘર બદલ્યું હોય એટલો બધો સામાન લઈ ટૂરનેમાં ખડકાઈએ છીએ અને ટૂરને ઉપડે કે પંદર જ મિનિટમાં રાડારાડી કરતાં નાસ્તાઓ આપટવા મંડીએ છીએ અને ઢોળવા મંડીએ છીએ. ગુજરાતીઓના ફરવાના શોખના કારણે પરદેશની ટૂરમાં ગુજરાતી થાળી મળતી થઈ ગઈ છે. જો ગુજરાતીઓ ફરવાનું બંધ કરી દે તો બધી જ ટ્રાવેલ્સ એજન્સીઓ અને પેકેજ ટૂર, કપલ ટૂરવાળાઓનું ઉઠમાણું થઈ જાય. (આપણે ફરવાની સાથે ફરવાની સલાહ આપવાના પણ શોખીન છીએ. નવસારી સુધી પણ નહીં ગયેલો માણસ નૈનિતાલ કેવી રીતે જવું તેની સલાહ આપી શકે, હોં ભઈ!)

ગુજરાતીઓના લેટેસ્ટ બે શોખ. એક - ટુ વ્હીલર અને બીજો - મોબાઈલ. જગતમાં સૌથી વધારે ટુ વ્હીલર ગુજરાતમાં ફરે છે. આપણું ચાલે તો એક રૂમમાંથી બીજા રૂમમાં જવા માટે પણ ટુ-વ્હીલર વાપરીએ. પહેલાના જમાનામાં એવું કહેવાનું 'તું કે 'દેવું કરીને પણ ઘી પીવું.' હવે એવું કહેવાય છે કે 'દેવું કરીને પણ બાઈક લેવું.' ગુજરાતીઓના 'દિલની સૌથી નજીક' જે કોઈ હોય તો તે છે મોબાઈલ (કેમ કે આપણે મોબાઈલને હંમેશાં શર્ટના ઉપલાં ખિસ્સામાં જ રાખીએ છીએ.) જાત-જાતના મોબાઈલ, ભાતભાતની રિંગટોનનો આપણને જબરજસ્ત કેઝ છે. મોબાઈલની સૌથી વધુ સિક્કમ આપણા ગુજરાતમાં જ છે અને તેનો સૌથી વધુ

લાભ પણ ગુજરાતીઓ ઉઠાવે છે. જે સિક્કમમાં 'ફ્રી લખ્યું તો તો 'ખ...હા...સ'.. રાત્રે દસથી સવારે છ, 'મોબાઈલથી મોબાઈલ ફ્રી' એવી સિક્કમ જાહેર થાય એટલે ગુજરાતીઓ મચી જ પડે. બાજુ-બાજુમાં બેઠા હોય તો પણ મોબાઈલથી મોબાઈલ વાતો કરે! (હ...લો..., અને જ્યારે બિલ આવે ત્યારે કંપનીવાળા જેડે સૌથી વધુ બબાલ પણ આપણે જ કરીએ છીએ, હોં ભઈ !)

ગુજરાતીઓની સ્વભાવગત ખાસિયત પણ અનોખી છે. આપણે એવર ઓપ્ટિમિસ્ટ એટલે કે સદાય આશાવાદી. માણસો છીએ. શેરબજાર ક... ડ...ડ...ડ...ભૂ...સ...કરતું તૂટે તો પણ આપણે આશા રાખીએ છીએ કે 'કશો વાંધો નહીં, કાલે બજાર ઉપર આવી જ જશે.' આ સાથે આપણે ગુજરાતીઓ એટલા જ ખમીરવંતા પણ છીએ. ભૂકંપ આવે, પૂર આવે કે બોમ્બ બ્લાસ્ટ થાય, આપણે ત્યાં બીજા જ દિવસથી તો બધું રાખેતા મુજબ. ....

વાદ, ને વળી, સંવાદ

ગુજરાતીઓની એક સૌથી મોટી ખાસિયત, ખૂબી, વિશેષતા, વિલક્ષણતા એ છે કે આપણે ગુજરાતીઓ ક્યારે ય પણ કોઈનાથી ઈમ્પ્રેસ થતા નથી. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે ક્યારે ય કોઈથી ધીસ ખાતા નથી. ગમે તેવો મોટો ચમરબંધી હોય પણ આપણે તેનાથી અંજાઈ જતા નથી. 'એ વાટસા'બ હોય તો એના ઘેર, મારે શું ?' આવી તાસીર જ આપણને 'જીદ કરી દુનિયા બદલવાની' શક્તિ આપે છે અને તેના લીધે જ ગુજરાતની ધરતી પર ગાંધીજી, સરદાર અને ધીરુભાઈ જેવી હસ્તીઓ પાકી છે. (શું કહો છો, બરાબર ને ભઈ?)

હાથુ કઉં તો મને તો એક ગુજરાતી હોવાનો બહું ગર્વ છે, તમને છે?

જો હા તો, એક સાચા ગુજરાતી તરીકે તમે પણ આપણી આ 'ગુજરાતી ગૌરવ ગાથા' ને આગળ ધપાવો.

'જય જય ગરવી ગુજરાત'. 'જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં વસે સદાકાળ ગુજરાત'. .....

પ્રેષક : ભરત શાહ

e.mail : <bharatshar@hotmail.com>

.....

ખ્યોર ગુજરાતી -

- પાક્કી ગુજરાતી

• અરુણા બીલગી-જાડેજા

એમ જ અમે - ફ્લેટનાં થોડાં બહેનો - બે-ત્રણ મહિને એકાદ વાર એકાદ જાણને ત્યાં ભિગાં થતાં, કીટી-બીટી નહીં. મારી આજુબાજુ નોન-ગુજરાતીઓની ભરમાર. વાતમાં ને વાતમાં એવાં જ એક અ-ગુજરાતી બહેન ગુજરાતને વખોડવા બેઠાં - 'આ ગુજરાતીઓ કેટલું તેલ ખાય ને કેટલો બધો

ગોળ ખાય !' ત્યાં સુધી તો ઠીક હતું; પણ પછી એ તો સીધાં વગોવવા પર જ ઊતરી આવ્યાં. હવે મારાથી રહેવાયું નહીં એટલે મેં એમને પુછ્યું, 'બહેનજી, માફ કરજો; પણ તમારાં કાનમાં ઝગમગતાં બુટિયાં કોણે આપ્યાં ? આ તમારી મોટી મોટી ગાડીઓ ક્યાંથી આવી ? આ આલીશાન ફ્લેટ કોના લીધે ? આ તમારું વૈભવી જીવનધોરણ કોના પ્રતાપે ? અરે, આપણું ગુજરાત જ આ ગુજરાતને આભારી છે, એ કેમ ભુલાય ?'

એનાથીયે પાછળ જઈએ તો હું કોલેજમાં ભણાવતી, ત્યારની વાત. એક આવાં જ ગુજરાત બહારનાં બહેન અમને બંધાને 'એ ય ગુજી - ગુજી !' કહીને બોલાવવા લાગ્યાં અને તે ય વાંકું મોઢું રાખીને! હં, તો એમનો આ ઊતારી પાડતો 'ગુજી' શબ્દ સાંભળીને હું મેદાનમાં ઊતરી પડી : તમે આ તમારો શબ્દ હમાણાં જ પાછો લઈ લો જોઉં, પછી જ અમારી સાથે સરખી વાત કરો ! (હા, તેની સાથે મને કોઈ 'મીડલ ક્લાસ મહારાષ્ટ્રીયન' કહે તો કશો વાંધો નહીં.)

ગળથૂથીની વાત તો પછી આવે પણ જન્મતાંની વારમાં જ મારી કાનથૂથીમાં આ 'હુરતી ગુજરાતી' જ રેડાયેલું. 'કુસુમ, પોયરી આવી દેહું !' પછી તો ભણતર-ગણતર, અરે, પણતર પણ ગુજરાતીમાં જ. પાટીમાં ઘૂંટેલો એ રૂપકડો કમળનો 'ક' - આજે ય હજી એટલા જ પ્રેમથી ઘૂંટી રહી છું.

બાપુજી મારા સરકારી નોકરીમાં. ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર ફરવાનું. ગુજરાતી ભાષાને એમણે બરાબર પચાવેલી. પોતે સાહિત્યપ્રિય જીવ. સાલ '૪૩-'૪૫માં ગોકુલદાસ રાયચુરાના (વડોદરા) માસિક "શારદા"માં 'રાઈસાવેટ' જેવી અસ્સલ ગુજરાતી કે 'મરાઠી સાહિત્યકાર પરિચય શ્રેણી' જેવી આદાનપ્રદાનભરી કોલમ લખતા. એમણે મને નાનપણથી જ આ ઉમદા સાહિત્યનો પરિચય કરાવેલો કોલેજમાંયે મારો મુખ્ય વિષય 'ગુજરાતી સાહિત્ય'.

સામાન્ય મધ્યમ વર્ગનાં અમે. ઘરમાં મરાઠી સાથે ગુજરાતી વાચન પણ ભરપૂર. "ઝગમગ", "ચાંદામામા", "ચંપક", "રમકડું" જેવાં રમકડાં અમે બાળપણમાં લાભ્યાં. મોટાં થતાં, "અખંડ આનંદ", "કુમાર", "નવનીત સમર્પણ", "જનકલ્યાણ", "નવચેતન" જેવાં અમૂલ્ય ઘરેણાંથી લદાયાં એવું કહું તો જરાયે અતિશયોક્તિ નહીં. અને તેથી જ ગુજરાતી રીતરિવાજો મરાઠી રીતભાત સાથે એવા તો હળીભળી ગયેલાં કે ક્યાં ય જુદાગરો વર્તાય જ નહીં.

ગુજરાતમાં રહીએ અને ગુજરાતીપણાનો પાસ લાગ્યા વિના કોરાં રહીએ તે કેવું વિચિત્ર ? પાસની વાત ક્યાં કરવી; આ શ્વાસ જ ગુજરાતને નામે લખાવીને આવ્યાં છીએ તે !

વર્ષોથી ગુજરાતમાં વસવાટ હોવાથી સ્વાભાવિકપણે જ અમારા ઘરમાં શુદ્ધ મરાઠી

વાતાવરણ એટલે કે 'શાસ્ત્રોક્ત' મરાઠીપણું નહોતું. અમારા ભાષા અને ભોજન બંને, ગુજરાતી છાંટવાળાં. હોય જ ને ? અમારી સવાર અને રાત પડે 'જે શ્રીકૃષ્ણ'થી, વચગાળે ચાલે 'કેમ છો ?', 'આવજે.' હા, તો એટલે અમારે ત્યાં મુંબઈગરા કે પૂણેગરા મહેમાન આવે તો અમારું ગુજરાતી મિશ્રિત મરાઠી સાંભળીને અમારી બહુ ઊડાવે. વળી, પાછી મારી છટકે : 'ચાલો, અમારું મરાઠી મઠારાયેલું નથી; પણ તમારું અંગ્રેજી ય જુઓને કેવું મરાઠાયેલું (મરાઠી છાંટવાળું) છે !' ને પછી હું ડિંગો બતાવું. અહીં પણ મારી દલીલ ચાલુ જ હોય. હાસ્તો વળી, એમાં શેનું શરમાવાનું ? 'ભલેને મરાઠી શુદ્ધ ન હોય, ગુજરાતમાં રહીએ છીએ અને ગુજરાતી શુદ્ધ બોલીએ છીએ. મુંબઈ-પૂણે રહેતાં હોત તો મરાઠીયે ચોખ્ખું બોલત જ ને !' છો ને બધા હસતા ! મારે મોઢે 'અમારા મરાઠીઓ' કરતાં 'અમારા ગુજરાતીઓ' આ બે શબ્દો વધારે ચડેલા છે, એમ કહો ને મેં જ ચડાવ્યા છે (વધારે પડતા જ !) ભઈ, ગુજરાત મોરી મોરી.

અરથી સદી વટાવ્યા પછી થયું કે આપણાં મૂળિયાં ગુજરાતી ધરતીમાં બરાબર જામી તો ગયાં છે; પણ મરાઠી ભાષાનું ઋણ પણ થોડુંઘણું ઊતારવું તો જોઈએ જ. તેથી અમારા મરાઠીઓના કુલદેવતા પુ. લ. દેશપાંડેને ગુજરાતીમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અહીં પાછી એ જ ગત ! લાલ-પીળો-વાદળી કે પછી દાળ-ભાત-રોટલી-શાક જેવા મૂળભૂત બે-ચાર ગણ્યા-ગાંઠ્યા શબ્દો જ હોઈવગા ને હાથવગા. એટલે કે ઊંડે ઊતરવા માટે ખુદ આ મરાઠી માણસને કોશ લઈને જોડણીકોશ ખોદવા બેસવું પડ્યું !!! પણ તો શું થઈ ગયું ?

આજે પણ ક્યાંક ગુજરાત કે ગુજરાતી ભાષાને અવગણવામાં આવે તો હું સાડીની પાટલી ઊંચે ચડાવીને, પાલવ કેડમાં ખોસીને ઊભી રહી જાઉં. કેમ ભાઈ ? બે-એક વર્ષ પહેલાંની જ આ વાત. મરાઠીના એક મોટા ગજના સાહિત્યકારે ક્યાંક એવું કહ્યું કે, 'આપણે ત્યાં બીજી ભાષાનાં પુસ્તકોનું આગમન આટલું ધડાકાબંધ થાય છે; તો એવું આપણાં પુસ્તકોનું બીજી થતું હશે ખરું ?' મેં તો વળતી ટપાલે આપણે ત્યાંના મુર્ધન્ય પ્રકાશકોએ કરેલા અનુવાદનાં વધામણાંની યાદી તેમને મોકલી આપી. જે કે એમનો પણ તરત જ નિખાલસ દિલે 'કહેવું પડે ભાઈ ! અભિનન્દન', એવો જવાબ આવી ગયો.

'પુ. લ.'નાં અનુવાદકાર્ય સમ્બન્ધે એમનાં પત્ની સુનિતાતાઈને ઘણું મળવાનું થતું (ફોન પર). એમને મારે માટે ઘણાં હેતુભાવ. જ્યારે પહેલવહેલી વાર મળી ત્યારે એમણે કહેલું કે, "તને મળ્યા પછી મારો ભ્રમ દૂર થયો. બાકી અહીં તો બધા એમ જ હસે ગુજરાતી ઓને એક જ બુક વહાલી અને તે એટલે (બૅન્કની) પાસબુક !" એટલે હું તો એમની સાથે બાખડી પડી : 'તો પછી તમારા પુ. લ.ને

તમારે ત્યાંથી કેમ કોઈ બહાર લઈ જતું નથી ? કેમ અમારે બહારથી આવીને એમને લઈ જવા પડે છે ? હા, અહીં સાહિત્ય-સંગીત-કલા-નાટકની બાબતમાં અમુક વર્ગ સિવાય બીજાને રસ ઓછો, તેથી કંઈ આવું સામાન્યીકરણ કરવાનું ?' ત્યાર બાદ મેં એમને આપણે ત્યાંનાં છપાતાં છાપાં-સામયિકો-વર્તમાનપત્રોનો સરવૈયાવાર અહેવાલ મોકલી આપ્યો. એમને ગુજરાતી આવડે નહીં તો મરાઠીમાં વિગત સમજાવી. ઉપરાંત એમને લખ્યું કે અમારી આ ગુજરાતી ભાષાએ બે હાથ ફેલાવીને બીજી ભાષાને જે આવકારી છેને એટલી તો ભાગ્યે જ કોઈ ભાષાએ આવકારી હશે.

વાદ, ને વળી, સંવાદ

હા, અમારા એ જ પુ. લ.ને અહીં કોઈ ઓળખે નહીં તો મને એટલું જ ચચરી આવે. તો ય ગુજરાત એટલું જ વહાલું.

આવી જ રીતે એકવાર 'ગમતાંનો કરીએ ગુલાવ' માટે સંપાદકને 'પુ. લ.'ના અનુવાદની મંજૂરી જોઈતી હતી. તો સુનિતાતાઈ આનાકાની કરવા લાગ્યાં એટલે મેં પાછાં પાટલી-પાલવ ખોર્યાં ઊંચાં અને સંપાદકનું ઉપરાણું લઈને સુનિતાતાઈ સાથે કેટલીયે દલીલો કરી. એટલે એ મને કહેવા લાગ્યાં, 'પુ. લ. હો કે પારેખ, તું તો બંને માટે લડવા તૈયાર. ભલે તને ઠીક લાગે તેમ કર.'

મારું તો આપણા પેલા સંસ્કૃત સુભાષિત 'કથમ્ સત્સંગતિ કિમ્ ન કરોતિ પુંસામ્'ની જેમ 'ગુજરાતી કિમ્ ન કરોતિ અન્યમ્' - કહો જોઈએ ગુજરાતી બીજા માટે શું નથી કરતા ? જેવું.

ગયા વર્ષની જ વાત. પૂણેથી નીકળતાં "સકાળ" (સવાર) નામના છાપાની સાપ્તાહિક પૂર્તિએ ઊતરણ પર 'બ્રેક્રાસ્ટ વિશેષાંક' બહાર કાઢ્યો હતો. એમાં 'ગુજરાતનું ન્યારું શિરામણ' એ મરાઠી લેખમાંયે મેં લખેલું, 'અમથા તમે બધા ગુજરાતીઓને વગોવશો નહીં. ગુજરાતીઓની આહારશૈલી એવી કાંઈ તૈલી નથી. ગુજરાતીઓનો રોજનો નાસ્તો સાદો જ હોય છે. જેમ કે રોટલા (ગામડે), ભાખરી, ખાખરા, થેપલાં, મૂઠિયાં ઢોકળાં, પાતરાં, વગેરે...'

એમ તો આપણા ગુજરાતને ક્યાં પાછું ન પડવા દઉં. મારે ત્યાં મુંબઈ-પૂણેથી આવતા મરાઠી સ્વજનો જ્યારે વિદાય લે ત્યારે એમનું ભાથું પણ ગુજરાતીપણાંની સોડમથી મધમધનું હોય. ગયે વરસે જ પૂણેથી એક મરાઠી દીકરી (કોલેજની) અમારે ત્યાં ચાર-પાંચ મહિના રહી ગઈ, ભણતર અર્થે. એનાં માતા-પિતા સાથે મારે માંડ કલાકેકની ઓળખાણ. ('ઘરે'થી એમની તો જરાયે નહીં). એ લોકો તો આશ્ચર્યચકિત : 'માંડ કલાકેકની ઓળખાણમાં કોઈ ૪-૫ મહિના રાખવા તૈયાર થાય ? વાહ, આ ગુજરાત !' એ દીકરી પણ અહીંથી જ્યારે પૂણે ગઈ ત્યારે એણે કહ્યું કે સારું થયું હું અહીં આવી કે જ્યાં

મને ગુજરાતની સારી બાજુ જાણવા મળી; નહીં તો હું તો ખોટા ખ્યાલમાં જ રહી જાત.

સાથોસાથ મારું મરાઠીપણું મેં એમ કાંઈ સાવ નેવે નથી મૂક્યું. અમારા ઝાંપામાં પેસતાં જ ફૂલેમદ્યું આગણું (ગાર્ડન નહીં) સૌનું સ્વાગત કરવા તૈયાર જ બેઠું હોય, રંગોળીપૂર્વા ગણપતિબાપ્પા મોરિયા તમને આશિષ આપવા રાજી જ છે ને ! આંગણે પ્રાજ્ઞક (પારિજાતક) અને ઘરમાં પુસ્તક એ જ તો છે મરાઠી માણસની શ્રીમંતાઈ. આયુષ્યની સમી સાંજે ખીલી ઊઠનારાં ગુલાબી છાંટવાળાં ભાતભાતનાં ગુલબાસ તો ખરાં જ. સાથમાં ઘરમાં પેસતાં જ સામે ઠાઈનીંગ ટેબલ પર સાંગલી ઘાટનાં બેઠી દડીનાં લોટો-પવાલું હસતાં બિરાજેલાં જ છે ને અને હવે આવી વાત 'જમારું તમને પ્રેમથી'વાળી. ત્યાં પાછું ઝળકી જાય ગુજરાતીપણું, એ ય એટલું જ સાચું. અને એથી જ ગુજરાત વહાલું રે વૈકુંઠ નથી જવું.

સરેરાશ મરાઠી માણસનું નસીબ પૈસાની બાબતમાં પાંગળું. મા-બાપનો સૂંડલો ભરીને વારસો કે પત્નીનો સૂપડું ભરીને કરિયાવર તો એણે સાંભળ્યો પણ નહીં હોય. ફક્ત બાવડાં(બુદ્ધિ)ના જોરે આગળ વધનારો એ. પોતાનો સંસાર કરવો, સંતાનોને ઊંચામાં ઊંચું શિક્ષણ આપવું, એમને પરણાવવાં અને બને તો એકાદ નાનકડું રહેઠાણ બનાવવું - બસ, આટલું એનાં લગ્નજીવનનું પરચીસ વર્ષોનું સરવૈયું. ને પછી તો પત્નીની ડોકમાં પહેરાવવા માટે મોતીની માળા જેટલું જ એના હાથમાં વધે ને ! તેથી જ અમારે ત્યાં પડકારભરી એક કહેવત છે કે, 'પહેલાં દીકરીને જુઓ પરણાવી અને પછી ઘર જુઓ બાંધી.' એ જ છે સફળ ગૃહસ્થની કસોટી, કહેવાની વાત એ કે પગમાં સોનાનાં સાંકળાં પહેરવાનો લહાવો મળ્યો હોવા છતાંયે મારું મન તો એ જ ચિરપરિચિત મોતીની માળામાં ભર્યુંભર્યું છે. ફીર ભી દિલ હૈ 'ગુજરાતી'.

મારા બાપુજી હમ્મેશાં ગુજરાતને વધાવતા આવ્યા અને એ જ સંસ્કાર મારામાં ઊતર્યા. હું તો હમ્મેશની ભાગ્યશાળી, કનૈયા જેવી. મારેયે બે માવડી. મરાઠીએ જન્મ આપ્યો અને ગુજરાતીએ ઉછેરી. ઉછેરી એટલે કેવી ? આમ હાથમાં અધ્ધર રાખી ને ! પછી બેઉ માવડી વહાલી જ હોય ને ?

ગુજરાતની (તેમાંયે કચ્છ-કાઠિયાવાડની) આગતા સ્વાગતાનો કોઈ જવાબ નહીં. એનો રૂડો આવકારો તો દેશ-વિદેશમાં પંકાય. અમે તો સગી આખે જોયો ય ખરો, જાણ્યો ય ખરો ને માણ્યો ય ખરો. મન મોટું અને દિલ દોલું એનું. સાહસ અને ઉદ્યોગ એ તો એનાં ક્વચ-કુંડળ. ગુજરાતીપણાની આ ફિલસૂફી('ગુજીટેરિયનીઝમ')ને અમે પહેલેથી પોંખતા આવ્યાં છીએ અને પોંખતાયે રહીશું.

હમણાં જ એક મરાઠીભાઈને ઈ-મેઈલ કરતી હતી એમાં મેં એમને લખ્યું કે, 'હું તો ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણેલી. મારું અંગ્રેજી કે મરાઠી એવું સારું

નહીં. જુઓ ભાઈ, હું તો પાકી ગુજરાતી છું. ખોર ગુજરેરિયન !'

[A/1 - Sargam Flats, Ishwar Bhuvan Road, Navrangpura, AHMEDABAD - 380 009, India]
e.mail : arunaj50@yahoo.com

(સદ્ભાવ : “સન્ડે ઈ-મહેફિલ”, વર્ષ - ૫; અંક - ૧૭૧-૧; ઓગસ્ટ ૦૨, ૨૦૦૯)

.....

ટેનિસન જેવો બીજો કવિ જેવા ન પણ મળે !

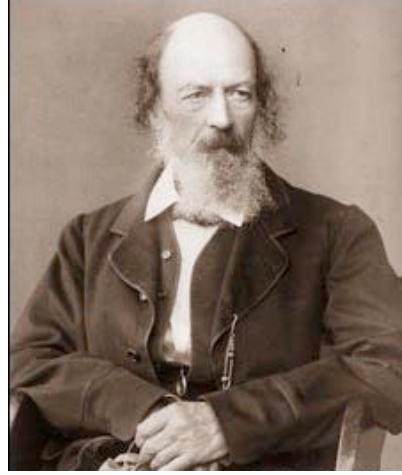
• દીપક મહેતા

વીસ ભાગમાં પ્રગટ થયેલી ઓકસફર્ડ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં અંગ્રેજી શબ્દોના અર્થોની સાથોસાથ તે જમાં વપરાયા હોય તેવાં ૨૪ લાખ, ૧૨ લાખ, ૪૦૦ અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં સૌથી વધુ અવતરણો, અલબત્ત, શેક્સપિયરનાં છે. પણ તે પછી બીજા ક્રમે આવે છે બ્રિટિશ કવિ લોર્ડ આલ્ફ્રેડ ટેનિસનનાં અવતરણો. આ ટેનિસને બીજા એક રેકર્ડ પણ નોંધાવ્યો છે. પ્રખ્યાત કવિ વિલિયમ વર્ડઝવર્થના અવસાન પછી રાણી વિક્ટોરિયાએ ૧૮૫૦માં કવિ ટેનિસને ગ્રેટ બ્રિટનના રાજ કવિ - પોએટ લોરિયેટનું પદ આપ્યું. ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારીખે અવસાન થયું ત્યાં સુધી ટેનિસન આ પદ પર રહ્યા - પૂરાં બેતાલીસ વર્ષ!

ટેનિસન પહેલાં કે તે પછી આજ સુધીમાં બીજા કોઈ કવિ આ પદે આટલો સમય રહ્યો નથી. ખ્રિસ્તી પાદરી જ્યોર્જ કલેટન ટેનિસન અને તેમની પત્ની એલિઝાબેથનાં કુલ બાર સંતાનોમાં ટેનિસન ચોથા નંબરનું સંતાન. જ્યોર્જને સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા, સંગીત અને કવિતામાં ઊંડો રસ. વળી પૈસા કેમ સાચવવા અને વધારવા એમાં પણ પાવર્યા એટલે કુટુંબ બે પાંદડે થયેલું. હજી તો જીવનની પહેલી વીસી ય નહોતી. વટાવી ત્યાં આલ્ફ્રેડ અને એના બે ભાઈઓ કવિતા લખવા લાગ્યા હતા. ત્રણ ભાઈઓએ લખેલી કવિતાનો સંગ્રહ છપાયો ત્યારે આલ્ફ્રેડની ઉમ્મર હતી ૧૭ વર્ષ! સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજમાં આલ્ફ્રેડ દાખલ થયો, ૧૮૨૭માં. ૧૮૨૯માં ‘ટિમ્બકટુ’ નામની કૃતિ માટે ચાન્સેલરનો ગોલ્ડ મેડલ મળ્યો. બીજા વર્ષે, ૧૮૩૦માં, ટેનિસનનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો. કેટલાક વિવેચકોને તેમાંનાં કાવ્યોમાં ઊર્મિનો અતિરેક જણાયો પણ સેમ્યુઅલ ટેલર કોલરિજ જેવા વિવેચકે તેનાં કાવ્યોની આદરપૂર્વક નોંધ લીધી અને કાવ્યોને સારી એવી લોકપ્રિયતા પણ મળી.

૧૮૩૧માં પિતાનું અવસાન થતાં અભ્યાસ અધૂરો મૂકી આલ્ફ્રેડ ઘરે પાછો આવ્યો. વિધવા માતા અને ભાંડરડાંની જવાબદારી હવે તેને

માથે આવી પડી. એક ઉનાળામાં આર્થર હોલામ ટેનિસન કુટુંબનો મહેમાન બનીને આવ્યો અને જમણાં બનીને ગયો. આલ્ફ્રેડની બહેન એમિલિયા સાથે તેણે લગ્ન કર્યાં. વખત જતાં આલ્ફ્રેડ અને આર્થર હોલામ ખૂબ ગાઢ મિત્રો બની ગયા. ૧૮૩૩માં ટેનિસને બીજા કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો પણ વિવેચકો તેના પર એવા તો તૂટી પડ્યા કે ટેનિસન ડઘાઈ ગયા અને પૂરાં દસ વર્ષ સુધી એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન કર્યું. આ વર્ષ દરમિયાન કવિતા લખવાનું, અલબત્ત ચાલુ હતું.

આલ્ફ્રેડ ટેનિસન

એ જ વર્ષે કવિ ટેનિસનને માથે બીજો મોટો આઘાત આગુધાર્યો આવી પડ્યો. જાગરજાન મિત્ર આર્થર હોલામ રજાઓ ગાળવા વિચેના ગયા હતા, ત્યાં સેરેબ્રલ હેમરેજને કારણે તેમનું અચાનક અવસાન થયું. આ આઘાતથી કવિ ટેનિસન હચમચી ઊઠ્યા. મિત્રની યાદમાં લાંબુ કુરુણપ્રશસ્તિ કાવ્ય લખવાનું શરૂ કર્યું, જેનું લેખન પૂરાં સત્તર વર્ષ ચાલ્યું! આ કાવ્ય તે ટેનિસનનું સૌથી જાણીતું કાવ્ય ‘ઈન મેમોરિયલ.’

૧૮૪૨માં બીજા બે કાવ્યસંગ્રહો છપાયા અને ખૂબ વખણાયા અને વેચાયા. રાણી વિક્ટોરિયા ટેનિસનની કવિતાનાં જબરાં ચાહક હતાં. ૧૮૪૪માં તેમણે કવિને બેરન ટેનિસન બનાવ્યાં. ૧૮૪૪ના માર્ચની ૧૧મી તારીખે લોર્ડ આલ્ફ્રેડ ટેનિસને પહેલી વાર હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. ફોનોગ્રાફના શોધક થોમસ આલ્વા એડિસને લોર્ડ ટેનિસનના કાવ્યપઠનનું રેકોર્ડિંગ કર્યું, જેમાં ટેનિસનના પ્રખ્યાત કાવ્ય ‘ધ ચાર્જ ઓફ ધ લાઈટ બ્રિગેડ’ના પઠનનો પણ સમાવેશ થાય છે. ૮૩ વર્ષની વયે, ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારીખે લોર્ડ આલ્ફ્રેડ ટેનિસનનું અવસાન થયું. તેમને લંડનના પ્રખ્યાત વેસ્ટ મિનસ્ટર એબીમાં દફનાવવામાં આવ્યા. આવા કવિ ટેનિસનનો જન્મ થયો હતો આજથી બરાબર બસો વર્ષ પહેલાં, ૧૮૦૯ના ઓગસ્ટની છઠ્ઠી તારીખે. આ આખું વર્ષ બ્રિટનમાં અને યુરોપના બીજા કેટલાક દેશોમાં ધામધૂમથી ઉજવાણી થઈ રહી છે. ટેનિસનના અવસાન વખતે રાણી વિક્ટોરિયાએ કહ્યું હતું:

ટેનિસન જેવો બીજો કવિ આવતાં સો વર્ષમાં આપણને જેવા નહીં મળે. તેના જેવો મૌલિકતાથી ઊભરાતો કવિ તો કદાચ ક્યારેય જેવા નહીં મળે.

(સદ્ભાવ : ‘વર્ડનેટ’, “મુંબઈ સમાચાર”, ૦૬.૦૮.૨૦૦૯)

e.mail : deepakbmehta@gmail.com

રમાણીક આચાર્યનું અવસાન

રમાણીક આચાર્યના અવસાન સાથે ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના ઈતિહાસનું એક અગત્યનું પ્રકરણ આટોપાઈ રહ્યું છે.

ટૂંકા સમયગાળામાં, માધવજી દેવળિયા, વિનય કવિ, હાહાદુર માંગરોળા, અને હવે, રમાણીકભાઈના દેહાન્ત સાથે, પૂર્વ આફ્રિકાના ગુજરાતી સાહિત્ય જગતના મોભીઓ તેમ જ ગુજરાતી રેડિયો પ્રસારણના અગત્યના સ્થંભોએ વિદાય લીધી છે. થોડાં વરસો પહેલાં સાથીદાર કાન્તિ શાહનું મરણ થયું હતું.

મૂળ ગોંડલના, રમાણીકભાઈ પ્રેમશંકર આચાર્યનું વય ૮૧ વર્ષનું હતું. લંડન ખાતે ૮ ઓગસ્ટ ૨૦૦૯ના એમનું દુઃખદ અવસાન થયું હતું. એમણે રાજકોટમાંથી વકીલાતની પદવિ હાંસલ કરી હતી અને કેન્યામાં કાયદા વિભાગમાં વરસો સુધી સનંદી અધિકારી તરીકેની સેવાઓ આપી હતી. જાણીતા નાટ્યલેખક દિવંગત અનંતરાય આચાર્યના એ નાના ભાઈ હતા. ખ્યાતનામ અધ્યાપક રમાણલાલ યાસિકના એ ભારે પ્રિતિપાત્ર વિદ્યાર્થી હતા.

પત્ની ઈન્દુબહેન અને સંતાનોમાં જયદેવ, ઉમેશ તથા સ્મિતા હવે પરિવારમાં શેષ છે. એમના નાનાભાઈ દિનકરભાઈ હજુ હમણાં સુધી વિલાયતમાં જ હતા. તે ભારત સિધાવ્યા છે.

કેન્યાના પાટનગર નેરોબી ખાતે ‘વોઈસ ઓફ કેન્યા’ના ગુજરાતી પ્રસારણમાં જાણે કે દિવંગત અરવિંદાબહેન દવેનાં આગમન ટાણે, પૂરેવચ્ચ વસંત મોહરી હતી. હારુન અહમદ, મુસા અહમદ, ચમનલાલ ‘ચમન’ અને એકમેકથી ચડિયાતાં બીજાંત્રીજાં રેડિયો પ્રસારકો એ પેઢી વેળા આપણને મળ્યાં છે. કેન્યાના સાહિત્ય મંડળની વિવિધ કામગીરીની સાહેદી, આજ, એ સોના ભેટુ, રમેશભાઈ બાબુભાઈ પટેલ કનેથી મળી શકે.

રમાણીક આચાર્ય પૂર્વ આફ્રિકામાં તેમ જ અહીં લંડનમાં પોતાની કલમ ચલાવી હતી. એમના કેટલાક લેખો “ઓપિનિયન”માં પ્રગટ પણ થયા હતા. હારુભાઈની આગેવાનીમાં, રમાણીક આચાર્યના લેખો, “આફ્રિકા સમાચાર” તેમ જ “કોલોનિયલ ટાઈમ્સ”માં પ્રગટ થયાંનું ય સાંભરે છે.

“ઓપિનિયન” પરિવારવૃંદ રમાણીકભાઈને ય આખરી સલામ પાઠવે છે અને શેષ પરિવારને સાંત્વન પાઠવે છે.

નવસારીમાં સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ૨૫-૨૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૯ દરમિયાન મળી રહ્યું છે, એ આનંદદાયક ઘટના છે. સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનની જવાબદારી માથે લેવાનું કામ કપરું છે. આ અધિવેશનના આયોજનમાં નાની નાની અનેક બાબતોને ધ્યાનમાં લેવી પડે. દેશવિદેશ અને મુંબઈ સહિત સમગ્ર ગુજરાતમાંથી આવેલા સેંકડો ડેવિગેટ્સનાં નિવાસ, અલ્પાહાર, ભોજનની વ્યવસ્થા કરવાનાં કામ, સ્થળની પસંદગી, ઓડિયો સિસ્ટમનું સુપેરે આયોજન, મહેમાનોનું યથોચિત સ્વાગત, મનોરંજક કાર્યક્રમોનું આયોજન, બેઠક વ્યવસ્થા, સાદગીપૂર્ણ પરંતુ પ્રભાવશાળી મંડપવ્યવસ્થા — આ બધાં ખૂબ મહેનત માગી લેનારાં કામ છે.

ઈ.સ. ૧૯૭૭માં, ચન્દ્રકાંત પંડ્યાના નેજા હેઠળ, નવસારીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્રનું સુપેરે આયોજન થયું હતું. મહેશભાઈ કોઠારીના અધ્યક્ષસ્થાને, એ સમયે, જ્ઞાનસત્રના આયોજન માટે સમિતિની રચના થઈ હતી; અને એ વખતે થયેલી વ્યવસ્થા ઊંડીને આંખે વળગે એવી હતી. રસિકોની ઉપસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ જ્ઞાનસત્રને ઠીક ઠીક સફળતા મળી હતી, તે વખતે. આ વખતે સતીશભાઈ પંડ્યાએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન નવસારીમાં આયોજવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. મહેશભાઈ કોઠારી તથા પ્રેમચંદભાઈ લાલવાણીના સંગાથે અધિવેશનનું સુગ્રાહિત આયોજન થશે, એ નિશ્ચિત છે. ત્રણેય મહાનુભાવોને મહાવરો હોવાથી અધિવેશનના આયોજનમાં કોઈ કચાશ નહીં રહે, એ પણ નિઃશંક છે.

આમ છતાં, દર વખતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનની પૂર્ણતા પછીના દિવસો કે મહિનાઓ દરમિયાન, આવાં અધિવેશનોની સાર્થકતા અંગે ચર્ચાઓ થતી રહે છે. રાબેતા મુજબની ચર્ચાઓ, અભ્યાસલેખોનું વાચન, વક્તવ્યો, વિશ્લેષણો, વિવેચનો, ટીકાઓ, સાહિત્યના કોઈ એક પાસા/પ્રવાહનું સુક્ષ્મ કે ઉપરછલું વિલંગવાવોકન, સાંપ્રત સાહિત્યનાં લેખાંજ્ઞિમાં તથા રાત્રે કવિસંમેલન અને/અથવા હસાયરો કે મુશાયરો, ગુજરાતી સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો સાથે પરિષદનું અધિવેશન પૂરું થયા પછી, ગિરા ગુર્જરીને કે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જનને ક્યા પ્રકારનો અને કેટલો લાભ થયો, કેટલો વેગ મળ્યો, એની ચર્ચા જાહેરમાં અને ખાનગીમાં થતી રહે છે ને તે થતી રહેવાની છે.

થોડા મહિનાઓ પહેલાં કીમમાં મળેલા, સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્ર દરમિયાન મંચ ઉપરથી જ પરિષદમાં ચાલતી કથિત વાડાબંધીનો પણ ઉલ્લેખ થયો હતો અને દલિત સાહિત્યના સંદર્ભમાં, ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન અંગે પણ નિરાશાભાવ વ્યક્ત થયો હતો. આનું બધું તો ચાલતું રહે, એવું વિચારીને બીજું અધિવેશન મળે ત્યાં સુધી આવી ઘટનાઓ કે વિચારને ભૂલી જવાં કે વિસારે પાડી દેવાનું કામ સરળ છે, અને બહુધા એમ જ થતું રહે છે.

જ્ઞાનસત્ર હોય કે અધિવેશન, બે કલાક માટે આયોજકોને ઈચ્છિત હોય એ વિષયવસ્તુને એરણ ઉપર મૂકવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાનો મૃત્યુઘંટ સંભળાઈ રહ્યો છે, ગુજરાતી સાહિત્યનો વાચકવર્ગ ઘટી રહ્યો છે, ગુજરાતી વાચક હવે સસ્તાં સાહિત્યવાચન તરફ વળી રહ્યો છે, ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જનમાં વાસ્તવિકતાનો પડઘો નથી પડતો, આવી ફરિયાદો અને ચિંતાઓ પરિષદના અધિવેશન કે જ્ઞાનસત્ર દરમિયાન કે એ પછી વ્યક્ત થતી રહે છે. સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશન દરમિયાન સર્જિત સાહિત્યની, બદલાતા જતા સામાજિક સંદર્ભની, સમાજ અને સાહિત્યના સંબંધની ચર્ચાઓ થાય છે; પરંતુ આવા અસંતોષ, આકોશ કે ભદ્ર ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિ પછી પણ આવાં અધિવેશનથી ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં ઉત્સાહનો કેટલો સંચાર થયો એ પ્રશ્ન પણ પૂછાતો રહે છે. આવો સિલસિલો ઘણાં વર્ષોથી ચાલતો આવ્યો છે અને કદાચ ચાલતો રહેવાનો છે.

નવસારીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન મળી રહ્યું છે. ત્યારે નવોદિત સાહિત્યકારોનાં સાહિત્ય સર્જન અંગે, એમની મૂંઝવણો અંગે, નવોદિત સાહિત્યકારો સાથેના પ્રકાશકોના અસહકારી અભિગમ અંગે, થોડી પણ ચર્ચા થાય એવી અપેક્ષા રહે છે. એક તરફ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં નવોદિતોને આવકાર નથી મળતો; તો બીજી તરફ સ્થાપિત સાહિત્યકારોનું ઢગલાબંધ સાહિત્ય પ્રકાશિત થતું રહે છે ! સુસ્થાપિત થયેલા કલમનવેશોનું રુઢિગત સાહિત્ય વાચકો વાંચે, વાંચે અને કેટલું વાંચે ?

“પરબ”, “શબ્દસૃષ્ટિ”, “નવનીત સમર્પણ” જેવાં સામયિકોમાં નવપ્રકાશિત પુસ્તકોની યાદી, સાભાર સ્વીકારનાં શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત થાય છે. એમાં પોણોસો ટકા પુસ્તકો નવા લેખકો/કવિઓએ જાતે પ્રગટ કરેલા હોય છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, લેખક/કવિના પ્રથમ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં સહાય કરે છે. પરંતુ ફક્ત એક જ પુસ્તકની મર્યાદા શા માટે ? સરકાર અથવા સરકારના આર્થિક સહાયના આધારે ચાલતી લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પુસ્તક પ્રદર્શન અને વેચાણનું આયોજન થાય છે, એમાં નવોદિતોનાં દશ ટકા કે વીસ ટકા પુસ્તકો હોવાં જ જોઈએ એવો આગ્રહ કેમ નથી થતો ? ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતે જ અથવા તો રડયોખડ્યો કોઈ એક પ્રકાશક નવોદિતોના સાહિત્યના પ્રકાશનની કે વિતરણની જવાબદારી ઊઠાવવા કેમ આગળ નથી આવતા ? જ્ઞાનસત્ર કે અધિવેશન ટાણે, પુસ્તકોનાં પ્રદર્શન અને વેચાણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. એમાં નવોદિતોનાં કેટલાં પુસ્તકો વેચાણ માટે મુકવામાં આવે છે ? નવોદિતોનાં સાહિત્યનાં વેચાણ માટેનો વિભાગ કેમ નથી હોતો ? જે પુસ્તકો પ્રકાશિત થાય છે એની કિંમત અઠીસો રૂપિયાથી માંડીને એક હજાર રૂપિયા સુધીની હોય ત્યારે મધ્યમવર્ગનો કયો વાચક એ ખરીદીને વાંચવાનો ? ગુજરાતનાં નવ્વાણું પોઈન્ટ નવ્વાણું ટકા પુસ્તકાલયોમાં જોઈતું હોય એ પુસ્તક લેવા જઈએ, ત્યારે — ‘શોધી લો, અઠવાડિયા પછી તપાસ કરજો. હજુ ખરીદવાનું બાકી છે’ આવા પ્રત્યુત્તર મળતા હોય ત્યારે પુસ્તકાલયોનાં પગથિયાં કયો વાચક ચડવાનો ? સારું છે કે ગુજરાત સરકાર, પુસ્તકાલયોને લાખો રૂપિયાનું અનુદાન આપ્યા પછી એ પુસ્તકાલયોમાં કેવો વહીવટ થયો છે એની તપાસ નથી કરતી. એવી તપાસ થાય તો ગુજરાતનાં સેંકડો પુસ્તકાલયોને અપાતી આર્થિક સહાય બંધ કરી દેવી પડે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સામે આવા અને આ સિવાયના ઘણા પ્રશ્નોની ક્યાં તો અવગણના કરવામાં આવે છે, ક્યાં તો ઉપરછલ્લી ચર્ચા કરીને હવે ચર્ચા આગળ વધશે, એવી ઠાલી અપેક્ષા સાથે સમાપન કરી દેવામાં આવે છે. સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનનો પ્રસંગ સાંપડ્યો છે ત્યારે સતીશભાઈ પંડ્યા સહિતના આયોજકોએ વિચારવસ્તુ નિશ્ચિત કરીને, પરિષદના હોદ્દાદારો પાસે બે કલાકનો સમય માંગીને પરિણામલક્ષી ચર્ચા હાથ ધરવી જોઈએ. ઘણીવાર સ્વાગત પ્રવચનના પડઘા પૂર્ણાહુતિ સુધી પડઘાતા રહે છે. આપણે ઈચ્છીએ કે સ્વાગત પ્રવચનમાં રજૂ થયેલો વિચાર, ચાકડા ઉપર ચઢીને સુંદર આકાર ધારણ કરે.

નવસારીમાં યોજનારું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન દૂરવર્તી અસર પાડનારું બની રહે એવી શુભિચ્છા.

શર્મન સુવાસ :

પટેલ જ્ઞાતિનાં એક બહેન, લેસ્ટર, યુ.કે.માં રહેતાં બાળકોને શનિરવિ ગુજરાતી શીખવે છે. ગુજરાતી માતાપિતાઓ પણ બાળકોને ગુજરાતી શીખવા મોકલે છે. કેનેડામાં બી.એસ.સી.માં અભ્યાસ કરતી મારી ભત્રીજી ભલે ભાંગ્યુ-તૂટ્યું પરંતુ ગુજરાતી વાંચે છે ખરી. સામાન્ય રીતે યુ.કે., કેનેડા કે અમેરિકામાં જ જન્મેલાં ગુજરાતી બાળકો એમના વડીલો સાથે ઘરમાં પણ અંગ્રેજીમાં જ વાતો કરે છે; પરંતુ એવા પણ કુટુંબો છે જેમાં વડીલો ઘરમાં ગુજરાતી બોલવાનો જ આગ્રહ રાખે છે.

- સુરેશ દેસાઈ

તંત્રી, “પ્રિય મિત્ર” સાપ્તાહિક

(સદ્ભાવ: ગોવિંદભાઈ મારુનો બ્લોગ)

<http://govindmaru.wordpress.com/2009/08/12/sddesai/>

- એતાનશ્રી

હવે અંગ્રેજી આવૃત્તિની રાહ છે

ભદ્રા વડગામાએ આપી સમાલોચના રસપૂર્વક વાંચી ગયો. આફવાતનુ વિવરણ કર્યું છે. સૂચનો કર્યાં છે, તેમ ટીકાઓ લોચના પણ કરી છે. પરંતુ સમયળ. આ સમાલોચના વાટે લેખિકાએ ગુજરાતી સમાજની ઝાઝેરી સેવા કરી છે. મકરન્દ મહેતા અને શિરિન મહેતા આ સમાલોચનાને ખેલિદલીથી આવકારશે, તેમ શ્રદ્ધા રાખું છું. અને હવે, ભદ્રાબહેને લખ્યું છે તેમ ટૂંકમાં, આ પુસ્તકની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પણ આવી મળશે, તેમ ખરા દિલે માનું છું.

- રતિલાલ ચંદિરયા

email : rpchandaria@comcraft.com

તે સંપૂર્ણ સત્યથી વેગળો

‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા’ વિશેનું ભદ્રા વડગામાનું વિલંગાવલોકન, “ઓપિનિયન”માં વાંચી ઘણો આનંદ થયો. વિશેષ આનંદ આ વાતનો કે મહેતા દંપતીની શરતચૂકથી એ પુસ્તકમાંના મારા મરણ બાદ, ભદ્રાબહેને મને પુનર્જીવિત કરી દીધો છે ! કોઈએ સાચું કહ્યું છે, સત્રારીઓ મસીલાથી કમ નથી હોતી. આભાર, ભદ્રાબહેને, તમારો ઘણો આભાર.

ભદ્રાબહેને સમીક્ષા અત્યંત સુંદર રીતે કરી છે; સમતોલ, સપ્રમાણ. એમણે જે હકીકતદોષો ઉલ્લેખ્યાં અને જ્યાં સુધારા સૂચવ્યા છે એ જોઈને તો હું હેરાન થઈ ગયો છું. ભદ્રાબહેને આટલી બધી અને ઝીણી-ઝીણી માહિતી ધરાવે છે ! શાબાશ !

એ પુસ્તકમાં ઈસ્માઈલી ખોજ તથા ઈસ્નાઅશરી શિયાઓ વિષેનો ઉલ્લેખ જે રીતે કરાયો છે, તે સંપૂર્ણ સત્યથી વેગળો છે. એ પ્રજાનાં મૂળ મિસરના ફાતિમી શાસકોના સિલસિલામાં રહેલાં છે. અલબત્ત, હિન્દુસ્તાનમાં ઈસ્માઈલી ખોજ કોમની ઉત્પત્તિ ઈરાન વાટે, સૂફીઓની સંગતથી થઈ હોવાનું, મારો અભ્યાસ કહે છે.

દાવૂદી વહોરા, ઈસ્નાઅશરી શિયા છે. એ કોમની ઉત્પત્તિમાં મિસર તથા યમનના આલિમો - ધાર્મિક પંડિતો તથા સૂફીઓનો હાથ હતો. એ પ્રજામાં ઘણા મૂળ અરબ નસલના કુટુંબો પણ મોજૂદ છે.

હું કરાંચીમાં હતો ત્યારે આ વિષયને લગતા ગ્રંથો મારી પાસે હતા અને તેનો ઉપયોગ મેં, ‘સુન્ની વહોરા કોમનો ઈતિહાસ’ લખ્યો ત્યારે કર્યો હતો.

મેમણ કોમના ઈતિહાસ વિશે કરાંચીમાં ઘણું સંશોધન થયું છે. મારા એક મેમણ મિત્ર, મરહૂમ હબીબ લાખાણીએ ‘મેમણ કોમનો ઈતિહાસ’ અને એ કોમ વિશે બીજું ઘણું લખ્યું હતું. બીજા એક મેમણ ભાઈએ પણ - ઈતિહાસ લખ્યો હતો. અને એ કોમની ઉત્પત્તિનાં મૂળમાં સૂફી સંત અને લુહાણા કોમ હોવા વિશે એ લેખકો સંમત છે. ગુજરાત - કાઠિયાવાડ તથા કચ્છની જેમ સિંધના મૂળ સિંધીઓમાં પણ ઘણાં મેમણ કુટુંબો છે.

કરાંચીમાં એ વિશેનાં પુસ્તકો મારી પાસે હતાં. - હવે નથી.

- દીપક બારડોલીકર

[136 Stamford Street, Old Trafford, MANCHESTER M16 9LR, U.K.]

જબરદસ્ત બન્યો છે; પરંતુ બહુ સમજ ન પડી !

જુલાઈ ૨૦૦૯નું “ઓપિનિયન” મળ્યું. આખું મજાનું બન્યું છે. પ્રકાશ. ન. શાહનો લેખ જબરદસ્ત બન્યો છે. પરંતુ બહુ સમજ ન પડી. એમની ભાષા ખૂબ અટપટી હોય છે. એમના લેખને સમજવો હોય તો અંદર આવતા સંદર્ભો જાણવા અને સમજવા જરૂરી છે. તે ઉપરાંત તે ઘણાં ‘ટેકનોલોજિક’ જેવા નવા શબ્દપ્રકાશ બનાવતા હોય છે.

ભદ્રા વડગામાની, મકરન્દ અને શિરિન મહેતાના પુસ્તકની સમીક્ષા વાંચી. લેખકોને એક ખુશ ખબર કે, છેવટે, કોઈકે તેમના પુસ્તકનો શબ્દ શબ્દ વાંચ્યો છે. ભદ્રા વડગામાએ પ્રેમની ચાબુક હાથમાં રાખીને પુસ્તક પર ટીકાની ઝડી વરસાવી છે. પ્રેમની ચાબુક કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ કે જ્યાં વાતમાં હકીકત દોષ હોય, ત્યાં અચૂક કહ્યું છે. અને જ્યાં વાતમાં માલ હોય ત્યાં વખાણ કર્યાં છે. આખો લેખ વાંચવાની મજા આવી. એક વસ્તુ તો કહી શકાય કે ભદ્રા વડગામાનો લેખ તો કોઈએ શબ્દ શબ્દ વાંચ્યો ખરો. તેમણે નિરંજના દેસાઈના કાવ્યસંગ્રહ ‘ઈતર’ને ય વખાણ્યું છે. જ્યેં ? બહેનપણાં આવી વખતે કામ લાગે!

કુસુમ વિ.શાહનો લેખ ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ લાગ્યો. પુષ્કળ માહિતીપૂર્ણ બન્યો છે. જાણ્યું કે આ લેખ પરિપદમાં વંચાયો હતો. આ જાણ્યા પછી એક વિચાર આવે છે કે આ લેખ ખૂબ જ ગંભીર છે અને ખૂબ લાંબો છે. જ્યારે આ લેખ વંચાતો હશે ત્યારે કેટલા શ્રોતાઓ ધ્યાન આપતા હશે? વાંચવા અને સાંભળવા માટે જુદી જુદી ધ્યાનમાત્રા જરૂરી છે. ભાષણ સાંભળતી વખતે આંખો ચારે બાજુ ફરે છે. જો ભોજન પછી ભાષણ હોય તો તો આંખોનો ચારે બાજુ ફરવાનો સવાલ જ નથી.

આ વાત પરથી વિચાર આવે છે કે આપણી ભાષા પરિપદોમાં (ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકા કે ગુજરાતમાં) લાંબાં લાંબાં જુદા જુદા વિષયો પર વિચારપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવે છે. મોટા ભાગનાં ભાષણો બોરિંગ હોય છે. સાહિત્યકારો પોતાની વાઈડાઈ મારતા હોય છે. આ ભાષણો કેટલા શ્રોતાઓના કાનમાં જઈને મગજમાં ગયા છે, તેનો કદી કોઈએ સર્વે કર્યો છે ખરો ? કેટલાં ય પ્રવચનોમાં મેં લોકોને ઊંઘતા જોયા છે. અથવા તો ઊઠીને બહાર જતાં જોયા છે. એમાં કોણ પ્રવચન કરે છે તે અગત્યનું નથી, પ્રવચનનો વિષય શો છે અને કેટલું લાંબુ છે? મારી પ્રોફેશનલ લાઈફમાં, પ્લાસ્ટિક ટેકનોલોજીના પ્રવચનોમાં, અમારે જે કહેવું હોય તે ફક્ત વીસ મિનીટમાં જ. અને અમે અમારો મુદ્દો ન કહી શકીએ તો અમે નિષ્ફળ ગણાતા. પરિપદના પ્રયોજકોએ અડધો કલાકના પ્રવચનોમાં વધુ વિષયો અને વધુ વક્તા સમાવવા જોઈએ. અને પરિપદમાં હાજરી આપનારની દયા ખાવી જોઈએ. મને નથી લાગતું કે હાલની પદ્ધતિ આપણાં બાળકોને આકર્ષી શકે. ભૂલવું નહીં કે નવી પેઢીને ગુજરાતી તરફ આકર્ષવી હોય તો ક્રિકેટને મેચમાં હરાવવી પડશે.

કાંતિ ભટ્ટ સાહેબે લખ્યું છે કે પચાસ વરસમાં પરદેશમાં કદી હોટલમાં નથી રહ્યા. દરિયાપારનાં ભાંડુંઓએ એમને હંમેશાં મહેમાનગતિ પૂરી પાડી છે. મને હવે એવો લેખ વાંચવાની ઈચ્છા છે કે જેમાં અમેરિકા કે ઈંગ્લેન્ડના કોઈ કવિ કે લેખકે દેશમાં, વતનમાં ફરી આવીને દેશમાં (ખાસ કરીને અમદાવાદમાં) અજાણ્યાં યજમાનોને ત્યાં માણેલી મહેમાનગતિ પર લખ્યું હોય. આમાં કોઈક અપવાદ સિવાય, આશા રાખવી નકામી છે.

ડૉક્ટર જયંતી પટેલ ‘રંગલો’ પણ ફરિયાદ કરે છે, કે અમેરિકાના ગુજરાતીઓ બ્રોડ વે પર નાટકો નથી જોતાં અને મ્યુઝિયમો નથી જોતાં. આવી જ વાત સ્વ.બક્ષીબાબુ પણ કરતાં. અરે, ભલા માણસ, સામાન્ય માણસ નોકરી ધંધો કરે કે નાટકો જુએ? બાળકોને ભણાવવાની ધિતા રાખે કે મ્યુઝિયમોમાં આંટા મારે? લોકોને મોર્ટગેજ ભરવાના હોય છે. જે બધા આશ્રમમાં રહેતા હોત તો તે બધાં ઈંટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલમાં બેઠા હોત. હા, બાળકોને દર બે ત્રણ વરસે મ્યુઝિયમમાં લઈ જવા જોઈએ. કદીક બ્રોડ વે પર જવું જોઈએ. જવું જ જોઈએ એવું કાંઈ નહીં. દેશી નાટકો ગમે તો ત્યાં ય જવાય. પસંદ અપની અપની, ખ્યાલ અપના અપના.

બાકીનો અંક પણ સુંદર બન્યો છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ પરનો લેખ ફાંકડો છે. લેખકનું નામ ખબર નથી. ‘મધુ રાય’ મારા પ્રિય છે એટલે એમના લેખ હંમેશાં ગમે છે. શરીફા વીજળીવાળાની કલમનો ચાહક છું. ડૉક્ટર જયંતી પટેલ ‘રંગલો’ની કથા ગાંધીની ખૂબ ગમી.

‘લંડન કોલિંગ’ ન જ્યેં. બાકી, આઈ મિસડ ર.કા. ભટ્ટ.

- હરનિશ જાની

harnish Jani <harnish5@yahoo.com>

કહેવાય છે કે, સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પટેલે ૧૫ જાણને સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કર્યા હતા. એ ડાહ્યાભાઈની ઉદારતા અને અર્થશક્તિનું પ્રમાણ હોઈ શકે. એનો અર્થ એ નથી કે, જે લોકો સુવર્ણ ચંદ્રક મેળવી નથી શક્યા એ બધા સાહિત્યક્ષેત્રે નબળા જ હોઈ શકે ! બ્રિટિશ રાણીનો ખિતાબ મેળવનાર શુભાશુભ પ્રસંગે ચંદ્રક છાનીએ વળગાડીને ગૌરવથી ફેરે છે. સુવર્ણ ચંદ્રક પેટીમાં રાખવાનો ખાસ અર્થ ન હોઈ શકે. કોઈ પણ કલાકારનું વ્યક્તિગત મૂલ્યાંકન કરવું એ 'આશ્રય' એટલે patronage કહેવાય છે. પહોંચવાળા નાગરિકો એમ અવશ્ય કરી શકે. છતાં એને સાહિત્યનો માપદંડ કેવી રીતે ગણી શકાય ? જે જનતા લેખકનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવા જેટલી શાણી હોય તો, આ પ્રકારના 'આશ્રય'ને જુદા જ વર્ગમાં મૂકી શકાય. આવી પ્રવૃત્તિમાં વ્યક્તિગત ગમાં-આણગમાંને વિશેષ સ્થાન હોઈ શકે.

સાહિત્યસંસ્થાઓ પણ ડાબી-જમાણી આંખનો ભેદભાવ કરતી જ હોય છે. જેમણે દસ લીટી નથી લખી એમને સાહિત્યસભામાં અધ્યક્ષસ્થાન આપવામાં આવે છે. મને ૩૦ વરસમાં ૨૦ મીનિટ્સ બોલવાનો અવસર મળ્યો નથી. એ મારા નબળા ગ્રહોની નિશાની જ ગણવી રહી !

પ્રજાવિશેષની પડતીનાં બે કારણો કલ્પી શકાશે : કુસંપ અને /ન્યાય કરવામાં શરમનો અભાવ. વરસો પહેલાં એક અંગ્રેજને મેં કહ્યું હતું : God created the Englishman to do justice to mankind ! - માનવજાતને ન્યાય કરવા માટે ભગવાને અંગ્રેજનું નિર્માણ કર્યું છે ! લલિતાદેવી શાસ્ત્રીની નિત્યપ્રાર્થનાનો એક ભાગ આ હતો : 'હે પ્રભુ ! શાસ્ત્રીજીને હાથે કોઈને અન્યાય ન થાય.' આવી કેટલીક દિવ્ય સન્નારીઓ ન હોત તો આ પૃથ્વી ક્યારની ય રસાતાળ ગઈ હોત ! સંસ્થા ચલાવનારે આવી જ કાળજી રાખવી જોઈએ.

આને ઈતિહાસ કહેવાય ?

મંગુભાઈ પટેલનો લેખ કોઈ પત્રકાર ઈતિહાસકાર બનવા મથતો હોય, એવી ઝાંખી કરાવે છે. સર જદુનાથ સરકાર કે શંભુપ્રસાદ દેસાઈ આવો લેખ ન જ લખે. મૂડીવાદે શું ઊકાવ્યું છે ? ગુજરાતી કવિઓને અંગ્રેજી કવિઓ સાથે સરખાવવાની કઈ જરૂર હતી ? એ કામ ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં જ થઈ શકે. બંગાલ (બંગાલીમાં 'બ' નથી એ કોઈ સમજવા માગતું નથી!) અને મહારાષ્ટ્રમાં વસેલા ગુજરાતીઓનો ઈતિહાસ તે તે રાજ્યોના ઈતિહાસમાં સમાવેશ કેમ ન પામે ? તળ ગુજરાતની સિદ્ધિઓને આધારે જ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થઈ શકે. ઈતિહાસનું અનુસંધાન જાળવી રાખવામાં વક્તાને ઝાઝી સફળતા મળી નથી. બધાનાં વખાણ કરવાનો ઉત્સાહ સમજી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતના પ્રાણપ્રશ્નોને ઈતિહાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાનો યત્ન થયો નથી. ૧૯૮૨થી ૨૦૦૮ સુધી વિદેશીઓને હાથે થયેલા પરાજયો એ ઈતિહાસકારની ચિંતાનો વિષય નથી ? ઈતિહાસને ન વાગોળવાથી વર્તમાન નિર્બળ બને છે, અને ભવિષ્યની મહાનતાનું નિર્માણ થઈ શકતું નથી. સાંપ્રત જીવનનો ભાતીગળ ચિતાર આપવાની કઈ જરૂર હતી ? કલ્પના અને ઈતિહાસ વચ્ચેની રેખા મંગુભાઈ ધારે છે એટલી પાતળી નથી ! કવિતા સહેલી હશે; ઈતિહાસ નહીં. પૂર્વ આફ્રિકાની એશિયન વસાહતનો ઈતિહાસ આપણા સમાજમાંથી કોઈએ લખ્યો નથી. કારણ એ છે કે, ધાર્મિક નખરાંબાજી અને ખાણી-પીણી આપણો મુખ્ય વ્યવસાય છે ! હજી લોકબોલીઓનો અભ્યાસ આપણા શિક્ષકો અવશ્ય કરી શક્યા હોત. શબ્દકોશ બનાવવાની વાત તો બાજુએ રહી. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના અભ્યાસ વગર લાઘવ અને તાર્કિક અભિવ્યક્તિ ન જ આવે, એમ આ લેખ સાબિત કરે છે. હિન્દુસ્તાનની આજની દુર્દશા માટે આપણા નેતાઓ કેટલા જવાબદાર છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની જરૂર હતી. ચારે બાજુ પ્રશંસાનાં ફૂલો વેરવાં એ ઈતિહાસકારનું કામ નથી. છેવટે રાષ્ટ્ર જ એકમ રહે છે. તેની ગુણવત્તાને આધારે જ પ્રજાવિશેષનાં સુખદુઃખનો આધાર હોય છે. ઈતિહાસને અનુસંધાને થયેલી ભુલોને સુધારવી, વર્તમાનનું ઘડતર કઈ રીતે કરવું અને ભવિષ્યનું દિશાસૂચન કરવું એ ઈતિહાસકારનું કાર્ય હોય, તો મંગુભાઈએ નિરાશ જ કર્યા છે !

- ર. કા. ભટ્ટ

[87 Hale Lane, Mill Hill, LONDON NW7 3RU, U.K.]

૨૬મી માર્ચ ૨૦૧૦ એ ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો માટે કાળો દિવસ [Black Day] હશે.

આપણો આટલો મોટો ગુજરાતી સમાજ. શું એક સારું સામયિક વાંચી નથી શકાતું ? વરસે દહાડે, વિલાયત માટે £25 અને પરદેશ માટે £40 જેવી રકમ ફાજલ નથી પાડી શકતા ? મોરારામપુ કે રમેશભાઈ ઓઝા કે બીજા કથાકારોને બોલાવીએ છીએ. એનો ખર્ચ કાઢીએ છીએ. પોતાને ઘરે સાધુ સંતોની પંથરામણી કરીએ છીએ. તેનો ય ખર્ચ વેઠીએ છીએ. લગનના મોટા હોલ, લગન, રિસેપ્શન, રજીસ્ટ્રેશન વગરનો ઘૂમ ખર્ચ કરી શકીએ છીએ, તો પછી, એક સારું સામયિક વાંચી કેમ નથી શકતા ?

"ઓપિનિયન" બંધ થાય છે, તે ગુજરાતી સમાજ માટે શરમની વાત છે. વધું શું લખીએ ... ?

- ભરત શાહ

[13 Rookdown Road, Badger Farm, WINCHESTER SO22 4QN, U.K.]

(અનુસંધાન છેલ્લાં પાનાં પરથી)

બાનો ઉછેર પણ કદાચ નાનપણથી એ જ રીતનો થયો હશે. ... છોકરીની જાતને વળી નિશાળમાં જઈને ભણવાની જરૂર શી?! ક્યાં નોકરી કરવા જવાનું છે!...પતિને તાબે રહી પતિ કહે એમ કર્યા કરવાનું એ જ સ્ત્રીનો ધર્મ છે.....પતિ એ જ પરમેશ્વર. ... આ પ્રકારના સંસ્કારો બાને ગળથૂથીમાં જ આપવામાં આવ્યા હશે.

જે હોય તે ....

પણ બાએ તો બાપુજીનો કડક તાપ, ત્રાસ, અપમાન અને બધી રીતનાં એબ્યુઝ ડગલે ને પગલે મૂંગે મોઢે જીવનભર સહ્યા જ કર્યા હતાં. ગામડાના અમારા એ નાનકડા ઘર સિવાય બાએ બહારની દુનિયા જોઈ નહોતી. મને નથી યાદ કે બાપુજી કોઈ દિવસ બાને સાથે લઈને કોઈ સગાં સંબંધીને ત્યાં કે કોઈ સામાજિક મેળાવડામાં કે મનોરંજનના સ્થળે ગયા હોય.

ઊલટાનું બાનું અપમાન, તિરસ્કાર અને અવગણના થયાના કેટલા ય પ્રસંગો મારી આંખ આગળ તરી આવે છે.

એક વખત. ....

રાતના આઠ-નવ વાગ્યા હશે. આખો દિવસ કપડાં, વાસણ, કચરો પોતાં, રસોઈ અને અમારી બે ભેંસોની સરભરા કરીને, થાકીને લોથ થયેલી, બાપુજીની વાટ જોતી, બા જરા આડી થઈ પડી હતી. નીચે જમીન ઉપર જ, કોણીનું ઉશીકું કરીને એ સૂતી હતી. હજુ જમી પણ નહોતી. એ કદી બાપુજી પહેલાં જમતી નહીં. ગમે એટલું મોડું થયું હોય તો પણ એ એમની વાટ જોઈને બેસી રહેતી. બાપુજી પ્રત્યેનો એનો આ પ્રેમ હતો કે બાપુજીની બીક હતી કે પછી એક જાતનો ફૂર રિવાજ હતો. ... એ મને ત્યારે કશું સમજતું નહોતું.

થોડી વારમાં બાપુજી આવ્યા. એમની સાથે એમના ચાર મિત્રો હતા. બધાને જોઈને બા એકદમ સદાળી ઊભી થઈ ગઈ. બાજુમાં ખાટલો ઢાળી એના ઉપર એણે શેતરંજી પાથરી અને માથે ઓઢીને ઘરમાં ચાલી ગઈ. બધા મિત્રો ખાટલા ઉપર બેઠા. બા અંદર બેઠી બેઠી બાપુજીના હુકમની રાહ જોવા લાગી. આ બધા માટે માત્ર ચા-પાણી જ કરવાના હશે કે પૂરી રસોઈ કરી બધાને જમાડવાના હશે! જો બધાને જમાડવાના હશે તો પાંચ જણાની રસોઈ કરવા માટે ફરી ચૂલો સળગાવવા જેટલી તાકાત હવે આ થાકેલા શરીરમાં પોતે ક્યાંથી લાવશે! ચિંતાથી ફૂંડતી એ બાપુજીના હુકમની અંધર શ્વાસે રાહ જોવા લાગી.

અને થયું પણ એવું જ.

'સાંભળે છે?' બાપુજીએ બાને સંબોધી હુકમ કર્યો 'આ મહેમાનો માટે થોડી રોટલી અને દાળ ભાત બનાવી નાખ. શાક માટે આ થેલીમાં હું રીંગણાં લેતો આવ્યો છું. સાથે કંઈક થોડું ગળ્યું બનાવવાનું ભૂલતી નહીં.'

એક અક્ષર પણ બોલ્યા સિવાય, ચૂપચાપ આવીને બા ખાટલા પાસે પડેલી રીંગણાંની થેલી અંદર લઈ ગઈ. બા હુકમ ઝીલવા જ દેવાયેલી હતી. એને કદી સામે દલીલ કરતાં આવડતી નહોતી. અને બાપુજી સામે દલીલ થઈ શકતી પણ નહીં. એ તરત જ ઊકળી ઊઠતા.

બાપુજી માટે બનાવી રાખેલી ખીચડી બાજુમાં મૂકી એણે વાંસની ભૂંગળીથી ફૂંકો મારી મારીને, લાકડાં સંકોરી સંકોરીને, ફરી ચૂલો સળગાવ્યો. માર્ઈકોવેવ ઓવન કે ઈલેક્ટ્રોનિક ગેસનો ચૂલો બા પાસે નહોતો. લાકડાનો ધુમાડો એ ચૂલો જ એની ઉત્તમ સગવડ હતી. એકલા હાથે એણે એટલા દાળ-ચોખા વીણ્યા, શાક સમાર્યું, રોટલીનો લોટ બાંધ્યો, અને એ ચૂલાના ધૂમાડાથી આંખમાં આવતું પાણી લૂછતાં લૂછતાં પાંચ જણાંની ગરમા ગરમા રસોઈ કરી

બધાને જમાડ્યા. પાછા એ ઢગલો વાસણો એકલા હાથે માંજામાં અને મહેમાનોના ગયા પછી. .. મોડી રાતે .... છેવટે થાકીને તૂટી ગયેલા એના શરીરને એણે બાજુમાં પડેલી શેતરંજમાં નાખ્યું અને ઊંધી ગઈ.

બા આ રસોઈ કરતી હતી ત્યારે હું ત્યાં જ સામે બેઠો બેઠો, ફાનસના અજવાળે મારું લોમ-વર્ક કરી રહ્યો હતો. પણ મને એ વખતે એમ ના સૂઝ્યું કે હું બાને થોડી મદદ કરું. છોકરો હોવાને કારણે બા મને કદાચ 'બેરા'નાં એ કામમાં મદદ કરવા પણ ના દેત. વળી, મને એવું કામ કરતો જોઈને બાપુજી તો મારી ઉપર અને બા ઉપર તૂટી જ પડત.

બીજા પણ એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

એક વખત એક જૂનું તપેલું માંજતાં બાની હથેળી કપાઈ ગઈ. ઘા ઘણો ઊંડો હતો. લોહી ખૂબ જતું હતું. બાજુવાળાં જમનાબહેન આવ્યાં. એમણે જૂના ઓશીકામાંથી થોડું રૂ કાઢીને બાળ્યું અને ઘા ઉપર દાબી એક જૂનાં ચીથરાનો પાટો બાંધી દીધો. લોહી બંધ થયું અને બા રાબતા મુજબ પાછી કામે લાગી ગઈ.

સાંજે બાપુજી આવ્યા. એમણે બાના હાથનો પાટો જોયો. તરત એમનો પિત્તો ગયો.

'જરા સરખી રીતે .... ચિત્ત કેકાણે રાખીને કામ કરતી જા. ઊભો ડોયો રાખીને કામ ના થાય સમજી?' બાપુજી બા ઉપર ઘુરક્યા અને બાના ગાલ ઉપર એક તમાચો મારી દીધો. બા બિચારી આંસુ સારતી રહી ગઈ. બાપુજી તો જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ પહેરણ અને ટોપી ખીટીએ લટકાવી, બાએ મૂકેલા પાટલા ઉપર જમવા બેસી ગયા. તમાચો ખાધેલી, બીકથી ફફડતી, બા ચૂપચાપ પીરસતી રહી.

હાથે કેમ કરતા વાગ્યું? ઘા કેટલો ઊંડો છે? હવે દુખાવો કેમ છે? અથવા ઘા ઉપર શું ચોપડ્યું છે? .. એવા કોઈ પ્રકારના મમતા કે સહાનુભૂતિ ભર્યા શબ્દો બાપુજીના મોઢામાંથી નીકળ્યા નહોતા. જમીને એ સીધા પથારી ભેગા થઈ ગયેલા

અહીં અમેરિકા મારી પાસે આવ્યા પછી એ ધુમાડિયો ચૂલો અને શરીર તોડી નાખે એવા એ કામના ઢસરડામાંથી બાને રાહત મળી. અહીંનું સાદું હવામાન, સારો ખોરાક અને પૂરતા આરામથી બાના શરીર ઉપર જાણે નવું તેજ આવવા માંડ્યું હતું. હવે બાને કોઈ પ્રકારનો ત્રાસ ન થાય એ રીતે એને આનંદમાં રાખવા હું પૂરો પ્રયત્ન કરતો.

મારું નસીબ સારું કે મારી પત્ની પણ બાને એની 'સાસુ' ન ગણતા પોતાની 'મા' ગણે છે. એ બંને વચ્ચેના ગાઢ સંબંધથી તો કેટલીક વાર હું એકલો પડી જાઉં છું. એ બંનેનું સંગઠન જાબરું છે. ઘરના વ્યવહારની બાબતમાં કોઈ નિર્ણય લેવાનો હોય ત્યારે મારું તો એ બંને આગળ કાંઈ જ ઉપજતું નથી. છોકરાં પણ સાલાં કંઈ સમજ્યા વગર એમના જ પક્ષમાં જતાં હોય છે. હું તદ્દન એકલો પડી જતો હોઉં છું. ... જવા દો એ વાત.

બંધી રીતનું સુખ અને શાંતિ હોવા છતાં, બા ઊંડે ઊંડે એક જાતનું ઓશિયાળાપણું - એક જાતનું પરાવર્તન અનુભવતાં હોય એવું મને લાગ્યા કરતું. એ વિષે એ કદી કશું બોલતાં નહીં કે ફરિયાદ કરતાં નહીં. પણ હું સમજી શકતો હતો હતો. મારી કે મારી પત્નીની અનુકૂળતા હોય ત્યારે જ એમને ઘરની

બહાર નીકળવા મળતું. અમારી અનુકૂળતા પ્રમાણે જ એમને અમારી સાથે આવવું પડતું અથવા ઘેર રહેવું પડતું. આડોશીપાડોશી સાથે કોઈ પણ પ્રકારની બોલચાલ વિના, જેલ જેવા એ ઘરના એકાંતમાં એમને આખો દિવસ પૂરાઈ રહેવું પડતું. એમના મનની ઈચ્છા પ્રમાણે, પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રમાણે, કાંઈપણ કરવાની તક જીવનમાં ક્યારેય ... કદી પણ ..... એમને મળી નહોતી. બાને પોતાને, એમની આગવી અને સ્વતંત્ર ઈચ્છાઓ હોઈ શકે એવી કલ્પના પણ એ વખતે મને નહોતી.

છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી એમના ડાયાબિટીસ અને હૃદયની નબળાઈએ બાને વધારે ઢીલાં કરે નાખ્યાં હતાં. ઘરમાં રસોઈ જેવું કામ પણ હવે એમનાથી થઈ શકતું નહોતું. અમેરિકા આવ્યાં ત્યારથી રસોડાની તમામ જવાબદારી એમણે જ સંભાળી લીધી હતી. પણ હમણાંથી તો પોતાનાં વડાલાં ગ્રાન્ડચિલ્ડ્રન માટે એમને ભાવતા નાસ્તા પણ બનાવી શકતાં નહોતાં એટલે એ ખૂબ દુ:ખ અને લાચારી અનુભવ્યા કરતાં

ડોક્ટરોએ હવે રોજ સવારે થોડું થોડું ચાલવાનું કહેવું. એટલે હું નિયમિત સવારે એમને ફરવા લઈ જતા. ક્યારેક મારો હાથ પકડીને તો ક્યારેક મારા ખભાનો ટેકો લઈ બા ધીમે ધીમે ચાલતાં. રોજ ત્રણેક બ્લોક ચાલીને અમે અમારી નક્કી કરેલી જગ્યાએથી પાછા ફરી જતાં.

અમારી સ્ટ્રીટ ઉપર રહેતા એન્ડી નામના સજ્જન અમને રોજ સામે મળતા. એ જાગૃતિ કરતા.

Good morning .... ડેવ. .... Good morning, છંપા. ...' કહીને એ ક્યાં ય આગળ નીકળી જતા. દેવેન્દ્રમાંથી મને ડેવ અને બાને ચંપામાંથી છંપા એ કહેતા. એમની ઉમ્મર લગભગ સિત્તેરની આસપાસ હશે. પણ તંદુરસ્તી અને સ્ફૂર્તિ જીવાનને પણ શરમાવે એવી હતી. એ રિટાઈર્ડ સરકારી અમલદાર હતા. અમારી બાજુના શ્રીમંત લતામાં એક નાનું લકઝરી કોન્ડોમિનીઅમ લઈ, પોતે એકલા આરામનું નિવૃત્ત જીવન જીવતા હતા. એમનાં છોકરાંઓ ભણી ગણીને ઠેકાણે લાગી ગયાં હતાં. પૈસે ટકે એમને કશી કમી હોય એવું લાગતું નહોતું. પત્ની ગુજરી ગયાને દસ પંદર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં એટલે એમનો મોટા ભાગનો સમય માનવતાનું કામ કરતી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં માનદ્ સેવા આપવામાં જતો.

બાનો અને મારો સવારે ચાલવા જવાનો આ કાર્યક્રમ એકાદ મહિનો બરાબર ઘડિયાળના કાંટે ચાલ્યો. ત્યાં ... અચાનક મારી કંપનીનાં કામે મારે બે-ત્રણ અઠવાડિયાં માટે શિકાગો જવાનું થયું. બાનો ચાલવાનો ક્રમ તૂટી જશે એ વિચારથી હું નિરાશ થયો અને મનમાં થોડો દુ:ખી પણ થયો. પરંતુ ગયા વગર મારો છૂટકો નહોતો. એટલે હું શિકાગો જવા નીકળી ગયો.

બાનું મનોબળ આટલું પાકું હશે એની મને ખબર નહોતી. ચાલવા જવાનો નિયમ એમને તોડવો નહોતો એટલે બીજા દિવસે સવારે, મારા સિવાય, એકલાં, એ ચાલવા નીકળી પડેલાં. થોડું ચાલ્યાં હશે ત્યાં થાક લાગ્યો. એટલે થોડો શ્વાસ લેવા એક ઝાડના યડને અઢેલીને ઊભાં રહ્યાં.

'Good morning, Chhampa.' એન્ડી સામેથી દોડતા સડસડાટ પસાર થઈ ગયા. થોડીવારે

એમને જાણે કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો અને એ તરત પાછા આવ્યા.

'Chhampa ... Where is Dave? Are you alone?'

'Yes ... Dave .... Chicago ..' એન્ડી શું પૂછે તે બા સમજી ગયાં અને એમણે અંગ્રેજીમાં ભાંગ્યો તૂટ્યો જવાબ પણ આપ્યો.

'Ok. Come with me ...' એન્ડીએ બહુ નાજુકાઈથી બાનો હાથ પકડ્યો. જાણે પ્રેમથી હિમ્મત આપતા હોય કે 'ગભરાઈશ નહીં. હું છું તારી સાથે.' એમ બાનો હાથ પકડી આગળ વધવા હિમ્મત અને પ્રોત્સાહન આપવા લાગ્યા.

કોઈ પરપુરુષનો સ્પર્શ આજ સુધી બાને થયો નહોતો. એન્ડીએ આમ એકાએક હાથ પકડ્યો એટલે એન્ડીના આ સ્પર્શથી બા કેટલાં સંકોચાયાં હશે, કેટલાં મૂંઝાયાં હશે અને એમને કેટલું અજુગતું લાગ્યું હશે એ હું કલ્પી શકું છું. આસપાસ કોઈ જાણી તો શું કહેશે એવી બીક પણ કદાચ એમને લાગી હશે. તેમ છતાં એન્ડીના એ સ્પર્શનો એમણે વિરોધ પણ નહોતો કર્યો.

એન્ડીના ટેકાને સહારે એ આગળ વધેલાં. 'એન્ડી. .. stop ....' અમે જ્યાંથી રોજ પાછા ફરતાં એ જગ્યા આવી એટલે બાએ ઘર તરફ હાથનો ઈશારો કરી એન્ડીને પાછા ફરવા કહેવું.

'No ... No ... Chhampa. ... Let's walk a little more. .. You can do it. .. come on ...' ધીમે ધીમે અતિ પ્રેમથી બાનો હાથ પકડી એન્ડી બાને આગળ વધવા હિમ્મત આપ્યે જતા હતા. વાત્સલ્ય ભર્યા આગ્રહથી એ બાને થોડું વધારે ચલાવી નજીકની એક હેલ્થ-ફૂડની નાનકડી દુકાનમાં લઈ ગયા. કાચનું બારણું ખોલી, અંદર બાને એક ખુરશી ઉપર કાળજીથી બેસાડી પોતે કાઉન્ટર ઉપર ગયા અને ગાજરના તાજા રસથી ભરેલા બે ગ્લાસ લઈ પાછા આવ્યા.

'Hear ... Chhampa, this is good for you. .. Drink it ..' એક ગ્લાસ બા સામે મૂકી, પોતે ખુરશી ખેંચી એ સામે ગોઠવાયા.

તાજા ગાજરનો એ રસ બાએ આરામથી પીધો. એમને ભાલ્યો પણ ખરો. રસ પીધા પછી એન્ડીએ બાને હળવેથી ખુરશીમાંથી ઊભાં કર્યા, સ્ટોરનું બારણું ખોલીને બા સલામત રીતે બહાર નીકળી ગયાં ત્યાં સુધી પકડી રાખ્યું.

'OK. ... Chhampa, I will see you tomorrow,' એન્ડી બાને અમારા ઘરના બારણા સુધી હાથ પકડીને મૂકી ગયેલા. એન્ડી સાથેનો આ અનુભવ બાના જૂનવાણી મગજને ખૂબ મૂંઝવતો હશે. જિંદગી આયમવાની તૈયારીમાં છે ત્યાં આ રીતનો, પરપુરુષનો સંગ બરાબર નહીં. ... આ રીતનો પરપુરુષનો સ્પર્શ પણ બરાબર નહીં. ... આવા અસંખ્ય વિચારોએ બાનું મગજ કોરી ખાધું હશે એની મને ખાતરી છે. છતાં બાએ એ બાબત કશી નારાજ કે અણગમો પણ બતાવ્યો નહોતો. જીવનભર પોતાના શરીર અને મન ઉપર એક પુરુષ તરફથી સતત પડેલા અસંખ્ય કારમા ઘા ઉપર એન્ડીના આ કાળજીભર્યા સ્પર્શથી મમતાનો મલમ ચોપડાતો હોય એવો આલ્લાહક અનુભવ પણ કદાચ એમને થતો હશે.

ત્રણેક અઠવાડિયાંના શિકાગોના રોકાણ પછી હું ઘેર આવ્યો. ત્રણ અઠવાડિયાં બાદ મને મારી પોતાની પથારી મળી હોવાથી રાત્રે હું ઘસઘસાટ ઊંધી ગયેલો. સવારે બાના ડ્રમનું ક્લોઝેટનું બારણું

ઉઘાડ-બંધ થવાના અવાજથી હું સફાળો જાગ્યો અને બાને ફરવા લઈ જવાનું એકદમ યાદ આવ્યું. તરત પથારી છોડી હું બહાર આવ્યો. સ્વેટર અને શાલ ઓઢીને બા તૈયાર હતાં.

'બા, મને થોડો વહેલો કેમ ના ઊઠાડ્યો?' મેં કહ્યું

'બેટા, તું સૂઈ રહે. હું એન્ડી સાથે જાઉં છું. એ બહાર મારી રાહ જોતા હશે.' બા બારણા તરફ ચાલ્યાં અને બારણું ખોલ્યું. એન્ડી બહાર ફટપાથ ઉપર બાની રાહ જોતા ઊભા હતા. મને જોતાં એમણે હાથ હલાવ્યો. મેં પણ બારણામાંથી સામે હાથ હલાવ્યો.

મને બહુ નવાઈ લાગી. .. બા! એન્ડી સાથે મારી સાથે નહીં? શું છે આ બધું? પણ હું કાંઈ બોલ્યો નહીં. બા બહાર નીકળ્યાં એટલે ચૂપચાપ બારણું બંધ કરી હું પાછો આવી પથારીમાં લપાઈ ગયો. પણ ઊંઘ તો હવે ક્યાંથી આવે?

એ જ દિવસે સાંજે એન્ડી પાછા આવ્યા. એમણે સૂટ-બૂટ પહેરેલાં હતાં.

'Hi. .. Dave. ... How was your trip?'

'It was OK. .... Please have a seat' હું બીજું શું કહું? મેં વિવેક કરી એમને સોફા ઉપર બેસવા કહ્યું.

'Where is Chhampa? If you don't mind I am taking her to play Bingo at our church. ...' સોફા પર બેસતાં એમણે પૂછ્યું.

હું શું જવાબ આપું? મને તો આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે તે કંઈ સમજાતું નહોતું. મારે મન તો આ મોટો કોયડો હતો.

એન્ડી આવ્યાના ખબર આપવા હું બાના રૂમમાં ગયો. પથારીમાં બેઠાં બેઠાં બા માળા કરતાં હતાં. હું કાંઈ બોલું તે પહેલાં જ બાએ હકારાત્મક ડોકું હલાવ્યું અને જાણે કહેતાં હોય કે 'મને ખબર છે એન્ડી આવ્યા છે. .. થોડીવારમાં હું બહાર આવું છું' એવો ઈશારો કર્યો. હું પાછો ફર્યો અને થોડીવારમાં બા આવે છે એવા સમાચાર એન્ડીને આપ્યા.

પછી લાકડીના ટેકે ધીમે ધીમે બા એન્ડીને મળવા બહાર વિવિગ રૂમમાં આવ્યાં.

બા વિવિગ રૂમમાં આવ્યાં કે તરત, એન્ડીએ ઊભા થઈને, બાને માન આપ્યું. બાને કદાચ પહેલીવાર કોઈ પુરુષ તરફથી આટલું માન મળ્યું હશે.

'Chhampa, ready ?' બાએ આઈ સ્મિત કર્યું અને હકારાત્મક ડોકું હલાવ્યું.

મને તો બાનું આ વર્તન સમજાતું નહોતું. આ બધાનો શો અર્થ કરવો એ મારી બુદ્ધિ બહારની વાત હતી.

કોણ જાણે કેમ, પણ મારી પત્ની આ બીન્ગો રમવા જવાની વાતથી ખૂબ ઉત્સાહિત. ... ખૂબ excite ... થઈ ગઈ હતી. એનો ડરખ માતો નહોતો. એન્ડી સૂટબૂટ પહેરીને આવ્યા છે તો બાને પણ સજાવવાં જ જાઈએ. એટલે બાનો હાથ પકડીને એ એમને અમારા બેડરૂમમાં લઈ ગઈ. બાને પરાણે નવી સાડી અને નવું બ્લાઉઝ પહેરાવ્યું. નવી નકોર શાલ કાઢીને ખભે ઓઢાડી. અને બા ના.. ના... ના... કરતાં રહ્યાં તોયે એમના કપાળે એણે સુંદર

લાલ ચાંદલો કર્યો. પછી વિવિગ રૂમમાં લઈ આવી. બાનો શણગાર જોઈને એન્ડી થોડું મલક્યા.

મારું વોલેટ કાઢીને બીન્ગો રમવા હું બાને પૈસા આપવા લાગ્યો.

'No.. No.. Dave, I will take care of that.' એન્ડીએ મને પૈસા ના આપવા દીધા.

મેં બારણું ખોલ્યું. એન્ડીએ સાચવીને બાને બહાર કાઢ્યાં. એન્ડીના ટેકે ધીમે ધીમે બા એન્ડીની ગાડી સુધી પહોંચ્યાં. ક્યાં બાની કાચબા જેવી ધીમી ગતિ અને ક્યાં એન્ડીની સ્ફૂર્તિ. એન્ડીને જરૂર અકળામણ થતી હોવી જોઈએ. છતાં બા પ્રત્યેની એમની ધીરજ ગજબની હતી.

હું અને મારી પત્ની બહાર ગાડી પાસે આવીને ઊભાં રહ્યાં.

એન્ડીએ ગાડીનું બારણું ખોલ્યું અને બાને અંદર બેસાડ્યાં. બરાબર કાળજીથી બાના બંને પગ સાચવીને અંદર ગોઠવ્યા. સાડીનો છેડો બહાર લટકતો હતો એ પણ અંદર કર્યો અને ધીમેથી બારણું બંધ કર્યું. પછી દોડીને પોતાનું બારણું ખોલ્યું અને અંદર ગોઠવાઈ ગાડી સ્ટાર્ટ કરી.

ગાડી દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી મેં અને મારી પત્નીએ બાને 'આવજો' કહેતા હાથ હલાવ્યા કર્યાં. જેવી ગાડી દેખાતી બંધ થઈ કે તરત અમે એક બીજા સામે જોયું અને ખડખડાટ હસી પડ્યાં. .. હસ્યા વગર અમારાથી રહેવાયું જ નહીં. આ તો ખરી જોડી !

બીન્ગોની રમત પૂરી થયા પછી એન્ડી બાને પોતાને ઘેર લઈ ગયેલા. એમણે સ્વાદિષ્ટ શાકાહારી સેન્ડવીચ બનાવી. પીવા માટે ગરમ દૂધમાં ઓવલટીન નાખી મોટો ગ્લાસ ભરી આપ્યો. દૂધ અને સેન્ડવીચથી બા ધરાઈ ગયાં. દૂધનો ગ્લાસ પૂરો કરી બા પોતાની આદત પ્રમાણે પ્લેટ અને ગ્લાસ સીકમાં મૂકવા ઊભા થવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં ત્યાં એન્ડીએ એમના હાથમાંથી એ લઈ લીધાં અને પોતે જ સીકમાં મૂકી આપ્યા.

જે બાએ જિંદગી આખી બીજાઓ માટે સંધ્યાં જ કર્યું હતું અને બીજાંઓને પીરસ્યા જ કર્યું હતું એ બાને જ્યારે એન્ડીએ .... એક પુરુષે ... આમ તૈયાર ભાણું પીરસ્યું ત્યારે એમના મનમાં કેવા ભાવ જાગ્યા હશે એ હું વાર્ણવી શકું એમ નથી.

જમાડયા બાદ એન્ડી બાને ઘેર મૂકી ગયેલા. મારી પત્નીએ મારા કાનમાં મજાક કરી ... બા આજે 'ડેઈટ' ઉપર જઈ આવ્યાં.

પછીતો એન્ડી અવાર નવાર બાને પોતાની ગોલ્ડની રમત, બોલિંગની રમત અને પોતાની સામાજિક સેવાઓની પ્રવૃત્તિઓ જોવા સાથે લઈ જતા. બાને એ બધામાં શું સમજ પડતી હશે એ તો મને ખબર નથી. પણ એન્ડીના સહવાસથી એ ખૂબ ખુશ રહેતાં એટલું હું જાણી શક્યો હતો. એન્ડી તરફથી મળતું માન, લાગણી અને નિઃસ્વાર્થ મિત્રતાથી બાનું મન જાણે તુમ થતું હતું. પ્રફુલ્લિત રહેતું હતું.

બા કેટલા નસીબદાર કે આજે એમની આ અંતિમ પળો વખતે અમે બધાં જ ભાંડરડાં એમની પથારીની આસપાસ હાજર હતાં! હું એમને ઓશીકે બેસીને એમના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવી રહ્યો હતો. જાણે કે છેલ્લીવાર અમને બધાંને ધરાઈને જોઈ લેવા તરસતાં હોય એમ વચમાં વચમાં આંખો ખોલી અમારા સૌના મોઢાં જોઈ લેતાં. કાંઈક કહેવા માટે

વારંવાર હોઠ પણ ફફડાવતાં. પરંતું અવાજ નીકળી શકતો નહોતો. બા કાંઈક કહેવા માગે છે પણ બોલી શકતાં નથી એ પરિસ્થિતિ જોઈને અમને સૌને બહુ અકળામણ અને દુઃખ થતું હતું. બા શું કહેવા માગતાં હશે? એમના આ છેલ્લા શબ્દો ક્યા હશે!

છેવટે, હતી એટલી બધી શક્તિ ભેગી કરી બાએ ઓશીકા ઉપરથી માથું ઊંચક્યું. આંખો ખોલી. આખા રૂમમાં એક નજર ફેરવી. પછી અમારા તરફ મીટ માંડી મોઢું ખોલ્યું અને બોલવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. એમના હોઠ ધીમે ધીમે હાલવા લાગ્યા. મેં ઈશારો કરી સૌને એકદમ શાંત રહેવા કહ્યું. બાના આ અંતિમ શબ્દો સાંભળવા અમારા સૌની ઈંતેજરી વધી ગઈ. કાન સરવા રાખી, અમે સૌ શાંત થઈ આતુરતાથી બાના શબ્દોની રાહ જોવા લાગ્યાં. એમણે ફરી આખા રૂમમાં નજર ફેરવી.

થોડી ક્ષણો બાદ તૂટક તૂટક શબ્દો બાના મોંમાંથી નીકળ્યા .....

'એ .. એ.. એ ... એન્ડી ... ન ... ન ... નથી ... આવ્યા હજુ? .....

આટલું બોલી, એન્ડીને શોધતી બાની આંખો સદાને માટે બંધ થઈ ગઈ. એમની ડોક ઢળી પડી. મૃત્યુની આ ક્ષણ સહન ન થતાં મારી બહેનો એકદમ ચીસ પાડી ઊઠી. મારો નાનો ભાઈ પણ નાના બાળકની જેમ રડી પડ્યો. હું સૌથી મોટો હતો એટલે મેં મારી જાત ઉપર કાબૂ રાખી રડવું અને દુઃખ ખાળી રાખવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો.

તપીને લાલ થયેલો ભાલો કોઈએ મારી છાતીમાં માર્યો હોય એવું વેદનાનું શૂળ મારા હૈયામાં ભોકાવ્યું. એન્ડીને ફોન કરવાનો રહી જાય એવી અક્ષમ્ય ભૂલ મારાથી થઈ જ કેવી રીતે! ભીંતમાં માથું પછાડી મારી આ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એન્ડીને મળવાની બાની અંતિમ ઈચ્છા પૂરી ન કરી શકવાનો આ અક્ષમ્ય દોષ મને જીવનભર ડુંબ્યા કરશે. ....

હું મારી બહેનોને શાંત રાખવાની કોશિશ કરતો હતો ત્યાં એન્ડી એમના સમય પ્રમાણે રૂમમાં દાખલ થયા. એમના હાથમાં રાબેતા મુજબ ગુલાબનું ફૂલ હતું. કમનસીબે આજે એ થોડા મોડા પડ્યા હતા. એન્ડીને જોઈને હું મારો કાબૂ ગુમાવી બેઠો. હું મારો ડૂમો ખાળી ન શક્યો. આણીના સમયે એમને ફોન ન કરી શકવા બદલ મારી ભૂલની માફી માગતો હોઉં એમ હું એમને વળગીને, નાના બાળકની જેમ, છૂટે મોઢે રડી પડ્યો. એન્ડીએ પણ એટલા જ પ્રેમ અને ઉષ્માથી મને છાતી સરસો લગાવ્યો અને વાત્સલ્યથી મારી પીઠ પંપાળી આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. શું બની ગયું છે એનો એન્ડીને ખ્યાલ આવી ગયો હતો.

થોડી વારે મને છાતીથી અળગો કરી, ધીમે પગલે એ ચીર નિદ્રામાં પોઢેલાં બાના ખાટલા પાસે ગયા. હળવેથી બાના મોઢા ઉપર ચાદર ઓઢાડી દીધી. હાથમાંનું ગુલાબનું ફૂલ બાના મૃત દેહ ઉપર મૂકી, માથું નીચું ઢાળી, ભીની આંખો લૂછતાં ગળગળા અવાજે બોલ્યા : 'Chhampa, this time you walked faster and left me behind ...'

(લેખકના 'કંકુ ખર્ચુ' પુસ્તકમાંથી સાભાર)

[23834 Palomino Drive.
DIAMOND BAR, CA 91765, U.S.A.]
e.mail : <gunjan_gujarati@yahoo.com>

બાની તબિયત દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે બગડતી જતી હતી. હોસ્પિટલના ત્રીજા માળે પ્રાઈવેટ રૂમમાં મેં એમને દાખલ કર્યા હતાં. બાની દવાદારૂમાં કે સારવારમાં મેં ક્યાં ય કશી ક્યાશ રહેવા દીધી નહોતી. સારવાર કરનાર ડોક્ટરોની ટીમમાં એક તો મારો બાળપણનો દોસ્ત અરુણ જ હતો. અમે એક જ ગામના. એક જ ક્ષણમાં સાથે રમતાં રમતાં ઊછરેલા અને નાનપણથી જ સાથે ભણતા આવેલા. પરીક્ષાઓ વખતે રાત્રે એક બીજાને ઘેર વાંચવાનું, સૂવાનું, ખાવાપીવાનું, અમારાં માબાપનો ઠપકો સાંભળવાનો અને અમારાં અડવીતરાં તોફાનો હદ વટાવી જાય ત્યારે અમારી માતાઓના હાથનો ભારે માર ખાવાનો. .... આ બધું અમે સાથે જ કરતા આવેલા. અમારું કમનસીબ એ હતું કે અમારી માતાઓએ બાળ-ઉછેરનાં કોઈ ચોપડાં વાંચ્યાં નહોતાં એટલે એમને child abuse જેવા શબ્દની કાંઈ ખબર નહોતી. અમને ધડાધડ પડતી અને એટલા પૂરતા અમે ડાહ્યા ડમરા થઈ જતા.

ડ્યુટી ઉપર ન હોય તો પણ અરુણ ખાસ બા પાસે આવીને બેસતો અને જાત જાતની વાતો કરી એમનું મન બહેલાવતો. ક્યારેક એ સ્મજ કરતાં કહેતો, 'બા, હું નાનો હતો ત્યારે મારા પૂંછડા ઉપર તમે મને જોર જોરથી મારતાં એવું જો હવે અહીં અમેરિકામાં કરોને તો હું પોલીસને બોલાવીને તમને પકડાવી દઉં.' આ સાંભળીને બા મલકી પડતાં અને એના હાથ ઉપર કે ગાલ ઉપર ટપલી મારતાં.

અમારા કુટુંબનું એક જણ તો હંમેશાં બા પાસે એની રૂમમાં રહેતું જ.

એન્ડી નામના એક સજ્જન પણ રોજ એમના નિયત સમયે, એકાદ ફૂલ લઈને, અચૂક બાની ખબર કાઢી જતા.

આજે અરુણે બાની ગંભીર હાલત વિષે મને ઓફિસમાં ફોન કર્યો અને તરત હોસ્પિટલમાં પહોંચી જવા કહ્યું. આ એમની અંતિમ ઘડીઓ છે, એમ ભારે હૈયે એણે મને જણાવી દીધું. બધા ડોક્ટરોએ આશા છોડી દીધી હતી. બાના છેલ્લા શ્વાસ ચાલતા હતા. ઘડીઓ ગણાતી હતી. હું ઝડપથી મારી ગાડીમાં ગોઠવાયો અને ગાડી હોસ્પિટલ તરફ મારી મૂકી. ત્યાં પહોંચીને તરત ફોનથી મારી પત્ની, મારી બહેન તથા અનેવી અને મારા બે ભાઈઓનો સંપર્ક સાધી બધાંને હોસ્પિટલમાં પહોંચી જવા કહ્યું. જોત જોતામાં એમનાં ટીનએજ છોકરાં સાથે એ બધાં તરત ત્યાં આવી ગયાં. અમે બધાં બાની પથારીની આસપાસ ઘેરાઈ વળ્યાં. અરુણ તો ત્યાં હતો જ. હું બાના ઓશીકે બેસી એમના માથા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. મારી પત્ની આંસુ સારતી એમના પગ પાસે બેઠી.

અમને બધાંને - આખા પરિવારને - એમની પથારી પાસે હાજર થઈ ગયેલો જોઈને બાનાં મોઢા ઉપર પરમ સંતોષનું આહું સ્મિત આવી ગયું. હળવે હળવે ડોકું ફેરવીને વારંવાર અમારા સૌ તરફ નજર નાખતાં. જાણે અમને કાંઈક કહેવા માગતાં હોય એમ વારંવાર મોં ખોલી બોલવા પ્રયત્ન કરતાં. એમના હોઠ

ફફડતા પણ અશક્તિને લીધે ગળામાંથી અવાજ નીકળી શકતો નહોતો.

બિમારીની શરૂઆત થઈ ત્યારે બા હોસ્પિટલમાં દાખલ થવા તૈયાર જ નહોતાં. મેં જેમતેમ એમને મનાવેલાં. છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી બા વધારે લથડી ગયાં હતાં. બાની ઉમ્મર પણ હવે અંદાજે અડસઠ વર્ષની થઈ હશે. એમને એમની જન્મતારીખ કે તિથિ વગેરેની કાંઈ જ ખબર નહોતી ડાયાબિટીસ અને હૃદયની નબળાઈને લીધે થોડાં વધારે નંખાઈ ગયાં હતાં. ડોક્ટરોએ ખુલ્લી હવામાં

આ વાર્તા ગુજરાતી, મરાઠી, કનડા, હિન્દી અને મલયાલમ ભાષાનાં પ્રતિષ્ઠિત સામાયિકોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે.

લેખકના અંગ્રેજી વાર્તા સંગ્રહમાં ય લેવાઈ છે.

સ્વ હરીન્દ્ર દવેએ “જન્મભૂમિ પ્રવાસી”માં છાપીને લેખકને લખેલું ..... ‘આનંદરાવ, તમારી વાર્તા આંખ ભીંજવી ગઈ.’ ‘મુંબઈ સમાચાર’માં વિવેચન કરતાં સ્વ.ગુલાબદાસ બ્રોકરે લખેલું, ‘આ લેખકની બીજી વાર્તાઓ વાંચવા મળે તો સારું.’

રોજ બે-ત્રણ બ્લોક જેટલું, ધીમે ધીમે ચાલવાનું કહેલું એટલે હું બાને લઈને રોજ સવારે ચાલવા નીકળતો. અમારી નિયત કરેલી જગા આવે એટલે અમે ત્યાંથી પાછા ફરી જતાં.

બા મારી પાસે અહીં અમેરિકામાં છેલ્લાં ચૌદ વર્ષથી રહેતાં હતાં. મારી પત્ની પણ ફૂલ ટાઈમ જોબ કરતી હોવાથી અમારાં બંને બાળકોની સાચવણી માટે બા આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડેલાં. બેબી-સીટિંગનો અમારો ખર્ચ બચ્યો એવું હું નથી કહેવા માંગતો. પણ અમારાં બાળકોને જન્મથી જ દાદીમાનો ખોળો ખૂંદવા મળ્યો, દાદીમાંનું વ્હાલ મળ્યું, લાડ પ્યાર મળ્યાં અને તે પણ અમેરિકામાં! અમેરિકામાં જન્મતાં કેટલાં દેશી બાળકોના નસીબમાં આ પ્રકારનું સુખ લખ્યું હોય છે!

રોજ સવારે આ બંને છોકરાં બાની રૂમમાં જઈને બેસતાં અને બા જે પૂજપાઠ તથા આરતી વગેરે કરતાં એ ધ્યાનથી જોતાં. બાનો બધો વિધિ પૂરો થાય ત્યાં સુધી ધીરજ રાખીને શાંતિથી બેસતાં. પૂજા વખતે બા જે કાંઈ શ્લોકો વગેરે બોલતાં એ પણ એ લોકો સાથે બબડવા પ્રયત્ન કરતાં. રોજ સવારમાં અચૂક રીતે પૂજામાં હાજરી આપવાનું એમનું મુખ્ય આકર્ષણ પૂજા-પાઠ નહીં પણ પૂજા પત્યા પછી બા પાસેથી પ્રસાદ તરીકે મળતો મોટો લાડ હતો. જે હોય તે. પણ ઘરમાં રોજની પૂજા, આરતી, પ્રસાદ, જેવા નીતિ નિયમો અને કર્મકાંડથી બા ઘરને સુવાસિત રાખતાં. એકાદશી, પૂનમ અને એવા બીજા નાના મોટા વાર તહેવારોની યાદ બા જ રાખતાં. આ તહેવારોની ઉજવણી નિમિત્તે ઘરમાં અવાર નવાર રંધાતા ફરાળી ખોરાકને લીધે ઉત્સવનું વાતાવરણ રહેતું. નાની નાની પૌરાણિક વાર્તાઓ અને બીજી ધાર્મિક બાબતો અમારાં બાળકો બા પાસેથી જ શીખતાં રહેતાં. હું કે મારી પત્ની .... બા જેવા ધાર્મિક કે કર્મકાંડી નથી. તેમ છતાં બાની ધાર્મિકતા અને કર્મકાંડ વિષે અમને સૂઝ કે અણગમો પણ નથી.

અમારા ઘરમાં બાની હાજરીનો એક મોટો ફાયદો ગુજરાતી ભાષાનો પણ ખરો. છોકરાં નિશાળે જતાં થયાં ત્યારથી તો ઘરમાં અંગ્રેજી જ વધારે બોલતાં થઈ ગયેલાં. પણ બાને લીધે એમનું ગુજરાતી બોલવાનું ટકી રહેલું કારણ કે બા અંગ્રેજી બોલી કે સમજી શકતાં નહીં. પણ પછી ધીમે ધીમે થોડું ઊલટું બનવા માંડેલું. છોકરાંઓને લીધે બા થોડું થોડું અંગ્રેજી સમજતાં થઈ ગયેલાં. ક્યારેક સ્મજ ખાતર બા છોકરાં સાથે ભાંગ્યું તૂટ્યું અંગ્રેજી બોલવા માંડતાં. એ વખતે બાના એ વિચિત્ર ઉચ્ચારોથી છોકરાંને ભારે મઝા આવતી અને ખડખડાટ હસતાં. ફરીથી એ શબ્દો બોલવા એ બાને આગ્રહ કરતાં. બા ગુસ્સે થયાંનો ઢોંગ કરી વેલણ ઉગામી એમને ધમકાવતાં. એક વાત નક્કી કે બા છોકરાંઓને ગુજરાતી ભાષા ભૂલવા દેતાં નહીં. આમ તો બાએ નિશાળનું પગથિયું પણ જોયું હશે કે કેમ એ શંકા છે. પરંતુ અમારાં બાળકો માટે તો એ સંસ્કારની જીવંત યુનિવર્સિટી હતાં.

બાપુજીના ગુજરી ગયા પછી તરત હું એમને અહીં અમેરિકા મારી પાસે લઈ આવેલો. નાનો હતો અને અમારા નાના

ગામડાની પ્રાથમિક શાળામાં ભણતો હતો ત્યારે બાની અંગત જિંદગી વિષે મને એટલો બધો ખ્યાલ નહોતો. એ સમજવાની મારી ઉમ્મર પણ નહોતી. પરંતુ આજે બાની એ અંગત જિંદગી વિષે અને કેટલાક પ્રસંગો વિષે વિચારું છું ત્યારે હૃદયમાં જાણે તિરાડ પડી જાય છે.

મારા પિતાજી એ જમાનામાં હાઈસ્કૂલ સુધી ભણેલા. એને લીધે એમને સરકારી નોકરી મળી ગયેલી. એ સરકારી નોકરીને લીધે એમનો રૂઆબ વધી ગયેલો. એમનો લોહો શું હતો એ તો મને અત્યારે કાંઈ યાદ નથી. ગામડાના રૂઢિચુસ્ત અને પુરુષ વર્ચસ્વવાળા કુટુંબમાં એ ઉછરેલા. પત્ની એટલે પગનું ખાસડું. .... એક મરી જાય તો પરણીને બીજી તરત લઈ અવાય એવું ગૌરવથી માનવાવાળું એમનું કુટુંબ. પિતાજી થોડું ભણેલા અને એમાં પાછી સરકારી નોકરી મળી ગયેલી એટલે હવામાં અંધાર ચાલતા. મિજાજે બહુ ગરમ અને ભયંકર ગુસ્સાવાળા. હું એમનો દિકરો હતો છતાં એમની સાથે બોલતાં કે વાત કરતાં ખૂબ ગભરાતો. બાની પણ એ જ હાલત હતી. એ પણ એમનાથી હંમેશાં ડરતી, ધ્રુજતી અને ફફડતી રહેતી.

પત્ની એટલે જીવન સાથી, સુખ દુઃખની વાતો કરવા માટેનું ભાગીદાર પાત્ર, સુખ દુઃખના સંજોગોમાં સદાય સાથે રહેનારું પોતાનું પ્રિય પાત્ર. ....એવું કશું પિતાજીએ કદી માન્યું હોય એવું મને નથી લાગતું. એમને મન તો પત્ની એટલે ‘બેરું’ ..... ઘરમાં વગર પૈસે વૈતરું કરવા માટે સામાજિક વિધિસર ઢસડી લાવવામાં આવેલું પાત્ર. પોતે ઘરમાં પગ મૂકે એટલે તરત ખડે પગે પોતાના બધા હુકમ ઝીલનાર, પોતાને ઈચ્છા થાય ત્યારે તરત પથારીમાં તાબે થનાર એક ગુલામડી. ... એ જ એમને મન બાની કિંમત હતી.

(અનુસંધાન પાનાં 21 પરે)